

वीरशैव वचनामृत

MR
891.481 44
T 235 V

अनुवादक : विजया तेलंग

MR
891.481 44
T 235 V

***INDIAN INSTITUTE
OF
ADVANCED STUDY
LIBRARY, SHIMLA***

वीरशैव वचनामृत

वीरशैव वचनामृत

अनुवादिका
विजया तेलंग

साहित्य अकादेमी

Library

IAS, Shimla

MR 891.481.44 T 235 V

Veerashaiva Vachanamrut (वीरशैव वचनामृत) :

00117051

Marathi translation of the Kannada Veerashaiva Vachanas

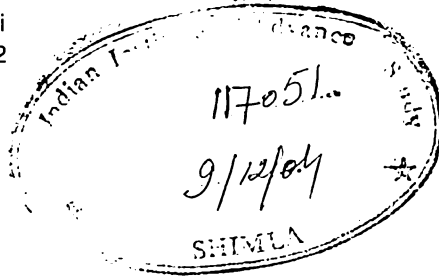
by Vijaya Telang

Sahitya Akademi, New Delhi (2002), Rs. Fifty five only.

© Sahitya Akademi

First Edition : 2002

Published by :
Sahitya Akademi

Head Office :

Rabindra Bhavan, 35, Ferozeshah Road, New Delhi - 110 001

Sales Department :

Basement in 'Swati', Mandir Marg, New Delhi - 110 001

Regional Offices :

172, M.M.G.S.Marg, Dadar (East), Mumbai - 400 014

Jeevan Tara, 23A/44X, Diamond Harbour Road, Kolkata - 700 053

Central College Campus, Dr. Ambedkar Veedhi, Bangalore-560 001

Chennai Office :

C.I.T.Campus, T.T.T.I.Post, Taramani, Chennai-600 113

ISBN : 81-260-1004-5

मूल्य : 55/- रुपये

Cover Design : Kamalam Arasu

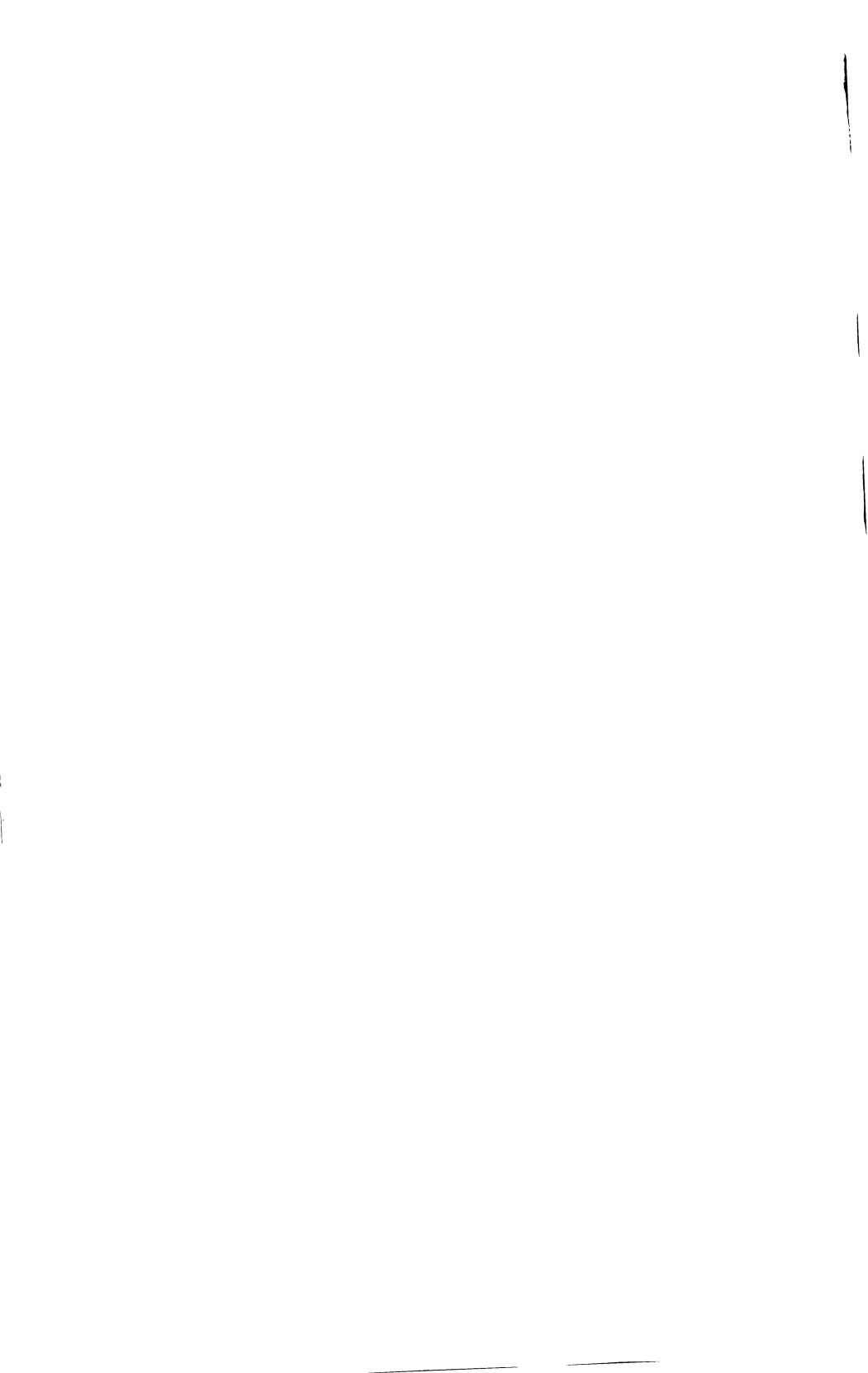
Typeset at : Omkar Computers, Pt. Deen Dayal Marg, Dombivli (W).

Printed at : New Age Printing Press. Prabhadevi, Mumbai-400 025

MR
891.481.44
T 235 V

अनुक्रम

1.	वचनांची पार्श्वभूमी	1 ते 11
2.	वचने	12 ते 37
	1. गंगांबिका	12
	2. गोगव्वा	12
	3. नागलांबिका	12
	4. काळव्वा	13
	5. मादार धूळय्य	13 ते 14
	6. मादार चेन्नय्य	14
	7. सत्यवका	14
	8. लिंगम्मा	14
	9. मोळिगे महादेवी	15
	10. नीलम्मा	15 ते 16
	11. बोंतादेवी	16
	12. आय्दक्किक लक्कम्मा	16 ते 17
	13. कदिरे रेम्मव्वा	17
	14. अमुगे रायम्मा	17 ते 18
	15. तुरुगाही रामण्ण	18
	16. दसरय्य	18
	17. नगेय मारितंदे	18 ते 19
	18. बहुरूपी चौडय्य	19
	19. जेडर दासिमय्य	20 ते 21
	20. अंबिगर चौडय्य	22
	21. गजेश मसणय्य	23
	22. उरिलिंगदेव	23 ते 24
	23. सिद्धरामय्य	24
	24. अगवणी हंपय्य	24 ते 25
	25. आदय्य	25
	26. कन्नद मारितंदे	26
	27. बसवण्ण	26 ते 30
	28. अक्कमहादेवी	30 ते 34
	29. अल्लमप्रभू	34 ते 37
	30. चेन्नबसवण्ण	37
3.	वचनकार - चरित्रपर टिपणे	38 ते 48

1.

वचनांची पार्श्वभूमी

1. वचनांची सामाजिक - ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

बाराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून ते सुमारे सात शतके एवढा कालखंड मध्ययुगीन कन्नड साहित्याने व्यापला आहे. इतर गोष्टींमध्ये, कल्याणच्या चालुक्यांचा ऱ्हास, कलचुर्यांचा उल्कासदृश उदय आणि अस्त, दोरसमुद्राच्या होयसळांचा उत्कर्ष आणि अपकर्ष या कालखंडाने पाहिला. मध्ययुगाची स्थूल वैशिष्ट्ये सांगणाऱ्या या घटना आहेत. विजयनगर साम्राज्याची स्थापना आणि स्थिरस्थावर ही उत्तरार्धातील सर्वांत महत्त्वाची घटना होय. विजापूरच्या बहामनी साम्राज्याचा उदय आणि बिदनूर व म्हैसूर यांसारख्या लहानसहान राज्यांचा जन्मसुद्धा या काळात झाला. या सर्व राजकीय घडामोडींत कलचुर्य आणि विजयनगर साम्राज्यांचा कन्नड भाषा आणि साहित्य यांच्या घडणीत सर्वाधिक वाटा होता.

निव्वळ राजकीय घटनांहुन संबंध कर्नाटकभर पुरासारख्या पसरलेल्या शैव आणि वैष्णव भक्ति-आंदोलनांचा तत्कालीन साहित्यावर अधिक सृजनात्मक प्रभाव होता. त्या काळात फक्त भक्तिसाहित्यच निर्माण झाले असा दावा करणे चुकीचे ठरेल. तरी मध्ययुगीन साहित्यातील सर्वोत्तम कृतींना भक्तिमार्गाने व्यापून टाकले आहे हे सत्य नाकारता येत नाही.

बहुतेक प्राचीन कृतींचे वैशिष्ट्य असणाऱ्या, राजाश्रय लाभलेल्या साहित्याच्या कृत्रिम परंपरांपासून साहित्याच्या भाषेची मुक्तता; पूर्वयुगातील लांबलचक आणि गुंतागुंतीच्या कहाण्यांहून सामान्य माणसाला अधिक सुलभ वाटणाऱ्या वचन आणि कीर्तन यांसारख्या लघुतर साहित्यप्रकारांची निर्मिती हे भक्तीचे सुपरिणाम होते. त्या काळातील आख्यानक काव्याच्या आशयावर आणि अभिव्यक्तीवर या बदलांचा प्रभाव पडावा यात काही नवल नव्हते. पूर्वयुगातील अग्रेसर कवींप्रमाणे राजेमहाराजांची अर्जुन किंवा भीम यांसारख्या पौराणिक व्यक्तींशी तुलना करून स्तुतिस्तोत्रे गाण्याचे आख्यानक काव्याने थांबवले. मध्ययुगीन आख्यानक कवितेचे नायक आता सैनिक-नायक उरले नव्हते; तर ते आध्यात्मिक नायक बनले होते. आख्यानक काव्याचा प्रकारही मोठ्या स्थित्यंतरातून गेला याचे श्रेय भक्ति-आंदोलनाला द्यावे लागेल.

एकूणच मध्ययुगीन कन्नड साहित्याचे नाट्य महान सामाजिक आणि राजकीय उलथापालथीच्या पार्श्वभूमीवर चालू होते. प्रदेशाच्या वेगवेगळ्या भागांवर गाजवणारी राजकुळे एकमेकांशी सतत युद्ध करित होती. भरीस भर म्हणून उत्तरेकडून मुस्लिम आक्रमणे सतत होत होती. त्या लढायांमुळे होणाऱ्या कत्तली, लुटालूट आणि जेत्याकडून

2 वीरशैव वचनामृत

लादलेल्या डोईजड कराखाली जनता भरडली जात होती. परिणामी सामान्य माणसांच्या हालअपेष्टांत भर पडत होती. थोडक्यात, या न संपणाऱ्या भीषण संघर्षाचा तो काळ होता. उलथापालथीच्या या ढोबळ पार्श्वभूमीवर अखंडित मरणप्राय यातना भोगाव्या लागणाऱ्या दैनंदिन जीवनापासून मुक्ती देणाऱ्या भक्तीकडे सामान्य माणसांच्या मनाने ओढ घ्यावी हे साहजिकच आहे.

2. वाङ्मयीन संदर्भातील मुख्य स्थित्यंतरे

अन्य एखाद्या घटनेपेक्षा, 12व्या शतकातील वचनांच्या उत्फुल्ल बहरामुळे कन्नड साहित्याच्या आशयात आणि भाषेत क्रांती झाली. शरण-आंदोलनाने पुरविलेल्या चिकित्सक प्रोत्साहनामुळे 16व्या शतकातील हरिदास-आंदोलनाने वेगळ्या अंगावर भर देऊन पुनरुज्जीवन केले. हुकमी कथन-प्रकाराला वचन/पदे यांनी या काळात आव्हान दिले आणि बदलून टाकले. साहित्यातील शरण-क्रांतीचे फलित म्हणून सामाजिक-राजकीय असे शरण-आंदोलन मुख्यतः वचनांतून व्यक्त झाले होते. तरीही त्या काळातील कवींनी 'हाडुगम्ब' (गीतकाव्ये) नावाच्या विशिष्ट चालीवर म्हणावयाच्या असंख्य रचनाही केल्या. यामुळे वैष्णव हरिदासांना कीर्तन, सुळादि आणि उगाभोग यांसारख्या गीतप्रकारांची वाढ आणि समृद्धी साधावयाला स्फूर्ती मिळाली. वचने आणि इतर गीतप्रकार यांत पुष्कळच अतिव्याप्ती आहे हेही ध्यानात ठेवले पाहिजे. वचनांची संहिता लयबद्ध गद्यासारखी निःसंशय म्हणता येते. स्वतः वचनकारांनी वचने गाण्याला मान्यता दिली होती. आजही कर्नाटकात वचने गाण्याची परंपरा अस्तित्वात आहे. यावरून मध्ययुगात कन्नड साहित्य हे प्राचीन कन्नड साहित्याच्या बंदिस्त स्वरूपाकडून मौखिक आणि गेय रूपांकडे सरकले असा निष्कर्ष कोणी काढला तर ते चुकीचे ठरणार नाही. या बदलामुळे काव्याच्या 'मार्गी' (अभिजात) धाटीकडून जनमानस 'देशी' (जानपद) धाटीकडे वळले, ते कायमचेच.

3. वचनांची अर्थपूर्णाता

12व्या शतकात शरण-आंदोलनाने स्फुरण पावलेली वचनांची श्रेष्ठ आणि अकल्पित प्रफुल्लता ही अतुलनीय घटना होय. अर्ध्या शतकाहून कमी काळात, उच्च आणि कनिष्ठ अशा समाजाच्या सर्व थरांतून आलेल्या, स्वतःचा असा वेगळा 'स्वर' असलेल्या तीनशेहून अधिक कवींना जन्म देणारी वाङ्मयीन चळवळ अन्यत्र आढळणे अवघड आहे. 12व्या शतकातील कर्नाटकातील, साक्षरतेचा अधिकार नाकारल्या गेलेल्या, सर्व शूद्रांच्या, अस्पृश्यांच्या आणि स्त्रियांच्या जातिबद्ध समाजातील हा स्फोट हे वास्तव वचन-क्रांतीला अधिक आश्चर्यकारक बनविते. शरण-आंदोलनाने मुख्यतः सगळ्यांत खालच्या थरांतून आलेल्या 33 वचनकार कवयित्री निर्माण केल्या. या काळातील सर्वांत विख्यात कवयित्री अक्कमहादेवी अजूनही त्या भाषेतील श्रेष्ठ कवयित्री आहे. शरण-आंदोलन आणि वचनांचा फुलोरा यांना थोर संतकवी बसवण्यांच्या जीवितकालात मोठी चालना मिळाली.

दुर्बल झालेल्या चालुक्य राजाकडून सिंहासन बळकावून कल्याण येथे राज्य करणाऱ्या कलचुर्य सम्राट विज्जळ याच्या दरबारात अर्थमंत्री ('भांडारी') या उच्चपदी बसवणूक यांची नियुक्ती झाली होती. धन्य त्यांची उत्कट समर्पणवृत्ती आणि संघटन-कुशलता! असंख्य 'शरणांना कल्याणकडे खेचण्यास बसवणूक इतके समर्थ होते, की त्यांच्या कल्याणमधील वास्तव्याच्या काळात शरण-आंदोलनातील नाट्यात्मक घटना आणि वचनकारांचे उत्थान यांच्याशी एककालिक अखेर साधली होती. 'शरणांची सामाजिक व राजकीय चळवळ आणि वचन हा साहित्यप्रकार बसवणूकांपूर्वीही होता. 'शरण' म्हणजे सर्वश्रेष्ठ भक्त म्हणून शिवाला वाहिलेला अंगर 'बांधला' गेलेला माणूस. अनेक शैव संप्रदायांपैकी हा एक संप्रदाय होता. एका विचारधारेनुसार 'शरण-चळवळ' ही वीरशैव तत्त्वप्रणालीची सुरुवात होती. याच विचारधारेनुसार बसवणूकांना वीरशैव धर्माचा संस्थापक मानण्यात येते. बसवणूकांनी मूलभूत पुनर्निरूपण केलेली प्राचीन श्रद्धा म्हणजेच वीरशैव धर्म असे मानणारा व त्यावर गाढ विश्वास ठेवणारा आणखी एक संप्रदाय असून तो पूर्वोक्त संप्रदाय वचन-शास्त्राकडे वीरशैव मताचे धर्मग्रंथ म्हणून पाहतो. तरीही मध्ययुगीन साहित्याला वचनकारांनी केलेल्या अक्षय योगदानावर प्रकाश टाकणे हे या आढाव्याचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. वचनांना वीरशैव श्रद्धेचा आविष्कार मानणे ही सनातनी आणि मूलगामी या दोन्ही साहित्येतिहासकारांची प्रथा आहे. या दृष्टिकोणाचे समर्थन करता आलेले नाही. फक्त 12व्या शतकानंतर लिहिलेल्या, वचन-चळवळीमुळे स्फुरलेल्या आणि सुविहित तत्त्वप्रतिपादनाचा उद्देश असलेल्या कृतीच वीरशैव साहित्य म्हणण्यालायक आहेत. कारण शरणांच्या 'अनुभव-मंटा'तील चर्चा आणि वादविवाद यांच्या ओघात वचने रचली गेली हे सिद्ध करता येते. आध्यात्मिक अनुभवांचा खोल शोध हा त्यांच्या सर्वोत्कृष्ट स्वरूपात दिसणारा मूलभूत रोख आहे. वचनांची लघुता आणि व्यक्तिगत निकड यांनी त्यांना 'मार्ग' काढण्यात दुर्मिळ असलेली एक प्रकारची उत्कटता दिलेली आहे. वृत्त किंवा यमक यांच्या नियमांपासून घेतलेल्या स्वातंत्र्यामुळे उत्तम वचनकारांना नव्या नव्या लयबंधाचे प्रयोग करणे शक्य झाले. जरी वचनात एखाद्या रूढ वृत्ताचा किंवा यमकबंधाचा वापर होत नसला तरी त्याची भाषा अंतर्दमके आणि समान प्राप्त यांनी उदून दिसते. वचन-प्रकाराची उत्पत्ती त्रिपदी या (तीन चरणी) लोकप्रिय वृत्तापासून झाली असे एक मत आहे. धार्मिक तत्त्वप्रसारापेक्षा भावलेल्या सामीप्याच्या आविष्कारासाठी वचन असते. आध्यात्मिक आणि सामाजिक वास्तवाच्या शोधक आकलनावर भर देऊन आणि कर्मकांड आणि अंधश्रद्धा यांना नकार देणाऱ्या वचनकारांना एकमेकांच्या भावभावना आणि कल्पना यासंबंधी आव्हान देणे, त्यांच्या अनुभूताने प्रश्न विचारणे आणि त्याबाबत वादविवाद करणे भाग पाडले. वचनांचे हे अन्वेषक स्वरूप सामान्यतः धार्मिक वाङ्मयाशी निगडित असणारे वैशिष्ट्य नव्हे. सर्वजणच शरण असलेले वचनकार अंगावर (शिव) लिंग धारण करण्याच्या वीरशैव आचाराबाबत आग्रही होते असे म्हणता येईल. तेव्हा जितके कवी तितक्याच पृथगात्म काव्यात्म अभिव्यक्ती असलेली सामूहिक काव्याची एक जात म्हणजे वचन असे मानणे

4 वीरशैव वचनामृत

अधिक चांगले. विशुद्ध वाङ्मयनिर्मितीच्या उद्देशाने केवळ वचने रचली गेली नव्हती. सत्य आणि न्याय यांच्या अंगभूत प्रकाशात व्यक्ती आणि समाज यांच्यात क्रांती करू पाहणाऱ्या शरण-आंदोलनाचे ते एक अंग होते. त्याद्वारे शरण-आंदोलनाने जनमानसात ठाव घेण्याचा प्रारंभ केला होता हे खरे; परंतु कल्याणमध्ये बसवण्यांचे कार्य सुरू होण्याच्या आधीपासूनच मूठभर संतांनी केलेल्या धर्मकार्याला धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच. बाराव्या शतकातील सामाजिक-धार्मिक आंदोलनानंतर एक काव्यप्रकार म्हणून वचने ही टिकून राहिली हेही खरेच. तरीही, आधी सुचविल्याप्रमाणे, ते बसवण्यांच्या जीवितकार्याचे एक सक्रिय अंग होते; शरण-आंदोलन आणि वचनसाहित्य या दोहोंचा तो एक सर्वोच्च बिंदू होता. सामाजिक आणि आध्यात्मिक विषयातील आपले चिंतन आणि दर्शन यांची देवघेव करण्यासाठी समाजाच्या सर्व थरांतील स्त्रीपुरुषांना एकत्र येण्यासाठी बसवण्यांनी स्थापन केलेल्या 'अनुभव-मंटपा'ने व्यासपीठ पुरविले.

सतत वाढत चाललेली बसवण्यांची कीर्ती ऐकून कल्याणजवळच्या शरणांव्यतिरिक्त आणखी पुष्कळजण आले. अल्लमप्रभू आणि अक्कमहादेवी यांच्यासारख्या विरक्त शरणांनी त्यांच्या उपस्थितीने 'अनुभव-मंटप' संपन्न केला. पहिल्यापासूनच शरण-चळवळ जातिनिर्बंधांबाबत परखड होती. पोथ्या-पुराणांनी निषिद्ध मानलेला प्रतिलोम विवाह (उच्च जातीतील वधू आणि कनिष्ठ जातीतील वर यांचा विवाह) लावून कल्याणच्या शरणांनी जातिनिर्बंधांचे गुणावगुण त्यांच्या तर्कशुद्ध निष्कर्षाला भिडविले. धर्मग्रंथांना निषिद्ध प्रतिलोम विवाह लावला. हरळय्य या अस्पृश्य शरणाच्या मुलाचे लग्न त्यांनी मधुवय्य या ब्राह्मण शरणाच्या मुलीशी लावले. या अभूतपूर्व रूढीभंगनामुळे आधिपत्यप्रिय वर्गाचा क्रोधाग्नी भडकला आणि मग त्याने शरण-चळवळ नेस्तनाबूद करण्याचा निर्धार केला. सनातनी सत्ताधारी वर्ग आणि बंडखोर शरण यांच्यातील चकमकीचे पर्यवसान बसवण्यांसह अनेक शरणांनी कल्याण सोडण्यात आणि सम्राट बिज्जळाच्या हत्येत झाले. ही रक्तरंजित आणि खळबळजनक घटना घडल्यानंतरही वचन-काव्य टिकले हे खरे. तरीही वचनांच्या बहराने आगामी शतकातील कन्नड साहित्याचा प्रवाह बदलला. बेंद्रे यांच्यासकट विसाव्या शतकातील काही कवींनीसुद्धा हा 'प्रकार' पुनरुज्जीवित करण्याचा प्रयत्न केला; तथापि बाराव्या शतकातील वैभव आणि वैविध्य यांची या 'प्रकारा'त मात्र पुनर्प्रतिष्ठापना झाली नाही.

4. सर्वांत आधीचे वचनकार

बसवण्यांच्या वचनांत आधीच्या शरणांचे उल्लेख आहेत. निदान अशा शरणांच्या रचना आपल्यापर्यंत आल्या आहेत. ते म्हणजे मादार चेन्नय्य, डोहर कक्कय्य आणि जेडर दासिमय्य.

मादार चेन्नय्य हा आद्य वचनकार असल्याचे सूचित करणारे खात्रीशीर ऐतिहासिक पुरावे आहेत. त्याची फक्त दहा वचने आपल्या हाती लागली आहेत हे दुर्दैव होय. चर्मकाराच्या व्यवसायातील ठोस रूपकांतून, जातिमुक्त समाजाची दिव्यदृष्टीशी

अमूर्त तात्त्विक संकल्पनांची सांगड घालण्याची या चर्मकार संताची पद्धत हे चकित करणारे यश आहे. आपल्या स्वतःच्या व्यवसायातील तपशिलामधून घेतलेल्या रूपकांचा परिणामकारक वापर करण्याचे उदाहरण चेन्नय्याने घालून दिले. अनेक 'कसबी' शरणांनी आपल्या वचनांतून हा कित्ता गिरविला. चेन्नय्याच्या जातिभेदांवरील अविश्वासानेसुद्धा नंतरच्या वचनकारांना बांधीलकीचा स्वर दिला. कातडी कमावण्याचे आणि वहाणा बनविण्याचे तपशील आध्यात्मिक परिवर्तनाच्या रूपकांत कसे रूपांतरित होतात हे पाहण्यासारखे आहे. उत्तरकालीन शरण-परंपरेत मादार चेन्नय्याला मोठे मानाचे स्थान होते. आपला स्वतःचा पिता म्हणून त्याच्याकडे पाहायला बसवण्यांनी मागेपुढे पाहिले नाही. परंतु चेन्नय्य हा वचनकाव्याचासुद्धा जनक होय.

आणखी एक अस्पृश्य शरण, डोहर कक्कय्य हा कदाचित दुसरा वचनकार. त्याची फक्त सहा वचने सध्या उपलब्ध आहेत. चेन्नय्याप्रमाणे आपल्या जातीच्या पार्श्वभूमीचे उन्नयन न करता, डोहर कक्कय्याला तिची दुःखद जाणीव असल्याचे दिसते :

**"मेलो गा, तुम्हांला स्पर्शूनही स्पर्श नाही केला.
माझा हात नाही शिवला, म्हणून मनही शिवू नये?"**

बसवण्यांत उठून दिसणारा वचनांचा दोष-स्वीकारात्मक घाट त्यानेच प्रथम आणला असावा.

कोष्टी जातीतील देवर दासिमय्य किंवा जेडर दासिमय्य हा बसवपूर्व काळातील असा एकमेव वचनकार आहे की, ज्याच्या वचनकृती लक्षणीय संख्येत अजून उपलब्ध आहेत. त्याच्या अस्तित्वात असलेल्या वचनांची संख्या सुमारे 150 आहे. नंतरच्या वचनकारांतील कित्येक पूर्वग्रह दासिमय्यात आधीच आहेत : शिवावरील एकेश्वरी श्रद्धा, प्रथा आणि दंभ यांबद्दल असहिष्णुता, प्रत्यक्ष जीवनातील वास्तवाचे सूक्ष्म भान. दैनंदिन जीवनाशी निगडित असलेल्या घरगुती रूपकांचा अवलंब करून कुशलतेने वचने रचण्यात दासिमय्य प्रसिद्ध आहे. त्याने त्याच्या वचनांतील तालाची त्रिपदीच्या तालाशी जवळीक साधल्याने त्याच्या वचनांना वाक्प्रचारांचा नाद येतो. आपल्या वचनांत म्हणी आणि वाक्प्रचार यांचा यशस्वीरीत्या वापर करणारा असा तो गतकालीन भाषाप्रभूही होता. विशेष महत्त्वाचे म्हणजे, अल्पाक्षरत्व हे त्याच्या वचनांचे आत्मतत्त्व आहे.

दासिमय्याची भक्ती, भय किंवा अपराधीपणा यावर आधारित नाही, तर धैर्यावर उभी आहे. मानवी दुःस्थितीवरील रागाच्या भरात, तो देवाला मानवी देह धारण करण्याचे आव्हान देतो :

"तू माझ्यापरी एकदातरी देहधारी होऊन पाहा रामनाथ."

नंतरच्या उत्तम वचनकारांच्या सर्व प्रमुख समस्या आणि खातरजमा, अभिव्यक्तिप्रकार आणि वाक्संप्रदाय दासिमय्याच्या कृतीत आहेत. त्याची पुण्यश्लोक पत्नी दुग्गळा हीही कवयित्री होती. कन्नडमधील पहिल्या कवयित्रीची निदान दोन

बेताबाताची वचने शिल्लक राहिली आहेत हे सुदैव होय. चेन्नय्य आणि कक्कय्य हे कन्नडमधील दोन आद्य दलित कवी आणि दासिमय्य हे आपल्या उपपर्यायी मूलस्रोतांशी इमान राखणाऱ्या पण पारमार्थिक आणि आध्यात्मिक प्रश्नांची लाज न वाटणाऱ्या, कन्नड काव्यातल्या एका सर्वांत महत्त्वाच्या प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व करतात.

5. अन्य वचनकार

अन्य वचनकारांतील बहुसंख्य वचनकार हे 'कसबी' वर्गातून आले होते. त्यांतले काहीजण हलक्या मानल्या गेलेल्या व्यवसायांतील जातीतील होते. (धनगर जातीचे) रेवणसिद्ध आणि (अस्पृश्य जातीचे) मरुळसिद्ध यांच्यासारखे जंगम व आध्यात्मिक वृत्तीचे मादर चेन्नय्य आणि देवर दासिमय्य यांच्यासारखे कसबी यांच्यातील सहकार्यांचा परिणाम म्हणून शरण-चळवळ 'खालून' जन्मली होती; 'वरून' लादलेली नव्हती. अशा तऱ्हेने शरण-चळवळीची मुळेच मुळी जातिभेदावर आधारलेल्या विषमतेच्या भूमीत रुजलेली होती. आपल्या 'महामने'ची (वाड्याची) दारे बसवण्यांनी सर्व जातींसाठी सताड उघडी ठेवली. याचा परिणाम म्हणून खालच्या थरांमध्ये वचन-लेखनाला भर आला. मोळिगे मारय्य (मोळी विकणारा), मडिवाळ माचिदेव (धोबी), अंबिगर चौडय्य (नावाडी), वैद्य संगण्ण (वैद्य), मादार धूळय्य (चांभार), हेंडद मारय्य (शिंदी विकणारा), तुरुगाही रामण्ण (गुराखी), आय्दक्कि मारय्य (तांदूळ वेचणारा), मेदार केतय्य (बुरूड), नुलिय चंदय्य (सुंभ वळणारा), कन्नडिकायकद रेम्मिंतदे (न्हावी), वोक्कलिग मुदण्ण (शेतकरी), मुक्तिनाथय्य (दवंडी पिटणारा), ही प्रमुख वचनकारांची नावे त्या वचनकारांच्या जातीय पार्श्वभूमीची कल्पना आपल्याला देतात. धंद्याने घरफोड्या असलेला कन्नद मारिंतदेसुद्धा शरण बनला आणि त्याने वचने लिहिली. हे कवी कोणत्याही प्रकारे कोणत्याही नेत्याचे निष्क्रिय अनुयायी नव्हते. त्या चळवळीच्या बसवण्ण आणि अल्लमप्रभू यांसारख्या धुरिणांकडे बहुतेकजण अपेक्षेने पाहत होते. पण आपल्या अग्रणींवरसुद्धा त्यांनी निर्भयपणे टीका केल्याचे प्रसंग आहेत. नकली आणि ढोंगी जंगमांवरसुद्धा ते कठोर शब्दांत हल्ला चढवतात. जातिभेदाला असणारा त्यांचा विरोध, बसवण्णांसारखा उच्चवर्णीयांच्या अपराधीपणाच्या भावनेवर आधारलेला नाही, तर अवमानितांच्या क्रोधावर आणि लाजिरवाणेपणावर उभा आहे. या कवींपैकी पुष्कळजण मादर चेन्नय्याची परंपरा पुढे चालविणारे आहेत आणि आपापल्या व्यवसायांतून घेतलेली रूपके वापरणारे आहेत. खालच्या थरातील शरणांचे योगदान वाटणाऱ्या 'कायक' (श्रमप्रतिष्ठा) तत्त्वज्ञानाशी असणाऱ्या त्यांच्या बांधीलकीचा धुमारा म्हणजे ही काव्यात्मक प्रथा. त्यांच्यातील मडिवाळ माचिदेव आणि हडपद अप्पण्ण यांसारख्या काहींनी कल्याणमधील क्रांतीच्या वेळी निर्णायक भूमिका बजावल्या आणि शौर्याने शरणांच्या हिताचे रक्षण केले. या कसबी कवींपैकी प्रत्येकाने स्वतःची अशी पृथगात्म भाषा शोधली आहे.

काही वेळा त्यांची श्रमनिष्ठा इतकी खोल असते की ते तिला शिवाहूनसुद्धा

श्रेष्ठतर मानतात. याप्रकारे मादर धूळय्य वहाणा करावयाच्या वेळी समोर ठाकलेल्या शिवाला परत पाठवतो :

"आलासि कशाला इथे बापा मांसाच्या भारवाहकापुढे?

तुझिया भक्ताचिया ठायी जाउनि मुक्ति साधी...

रजतगिरीवरी जा... तव भक्तांना मुक्त करी..."

भिक्षेकरी आणि डॉबारी-कोल्हाटी या वर्गातील काही वचनकारांचा गट होता. यांतील प्रख्यात म्हणजे डक्केय बोम्मय्य, बहुरूपी चौडय्य, कलकेतय्य आणि नगेय मारितंदे. हेही आपल्या धंद्यातील प्रतिमा वापरतात. बहुतेक शरणांच्या उलट, डक्केय बोम्मय्याने 'मरी'ची उपासना चालू ठेवली. परंतु शरणांच्या तत्त्वज्ञानाद्वारा त्याने तिचे उन्नयन केले. आपल्या डोक्यावर 'मरी'ची प्रतिमा वाहून नेत, 'डक्के' नावाचे ढोलके वाजवत भिक्षा मागत फिरणे हा त्याचा धंदा होता. बोम्मय्य म्हणतो :

"ढोलाचा ऐक ध्वनी, तो तापविण्याआधी

कालांतक भीमेश्वर लिंगासी जाण, अण्णा."

या वर्गातील काही कवी 'बेडगु' (कूटरचना) या गूढ प्रकाराचा आश्रय घेतात. त्यांतील प्रमुख म्हणजे हडपद अप्पण आणि वचनभंडारी शांतरस. मनुमुनी गुम्मतदेव हा आधीचा जैन आणि गुप्त मंचण हा पूर्वीचा वैष्णव हे त्यांच्या वचनांत पूर्वश्रद्धांच्या प्रतीकांमधून शरण-श्रद्धा जाणण्याचा प्रयत्न करतात आणि या कारणासाठी वेगळे ठरतात. गजेश मसणय्य आणि उरिलिंगदेव यांनी स्त्रीची भूमिका घेऊन आध्यात्मिक प्रेमाची सुरेख गीते लिहिली आहेत. 'शरणसती' ('वधू')शी होणारे त्यांचे तादात्म्य इतके परिपूर्ण असते की, त्यांची वचने पुरुषाने लिहिली आहेत यावर विश्वास ठेवणे कठीण जावे. काही वेळा अक्कमहादेवीइतकीच उत्कटता ते गाठतात. उदाहरणे म्हणून गजेश मसणय्याची वचने पाहावीत.

तीन अग्रेसर वचन-कवयित्री म्हणजे बसवण्यांच्या पत्नी गंगांबिका आणि नीलांबिका आणि त्यांची थोरली बहीण नागलांबिका. तिघीही बसवण्यांच्या जीवितकार्यांत सक्रिय समरस झाल्या होत्या. त्यांनी जवळून पाहिलेल्या बसवण्यांच्या अनेक वेधक खुणा त्यांच्या वचनांत दिसतात. त्या सर्वांनी बसवण्यांच्या गुणांची गाणी गायिलेली आहेत. इतर दोघीपेक्षा नीलांबिकेची वचने अधिक संख्येने उपलब्ध आहेत. यांत, आध्यात्मिक शुभमंगलाची विविध अंगे हस्तगत करणारे एकप्रकारचे सुळसुळीत अतींद्रिय काव्य आहे. अक्कमहादेवीच्या वचनांचे सुकुमारपण येथे नाही; परंतु त्याचे असे पकडता न येणारे सौंदर्य आहे.

काही कवयित्री तर वचनकारांच्या पत्नी होत्या. दासिमय्याची बायको दुग्गळा हिचा उल्लेख यापूर्वीच झालेला आहे. अन्य कवयित्री म्हणजे आयदविक मारय्याची बायको लक्कम्मा, उरिलिंगपेदीची बायको काळव्वा, गुंडय्याची बायको केतलदेवी, (फण्या करणाऱ्या) बांची बसवय्याची बायको गुडुवा, मोळिगे मारय्याची बायको महादेवी, हडपद अप्पणाची बायको लिंगम्मा इ. इ. महादेवी आणि लिंगम्मा बऱ्याचदा

8 वीरशैव वचनामृत

गूढानुभावाच्या सूक्ष्म छटांसंबंधी आदर्याने प्रचंड संख्येने वचने लिहिली आहेत आणि उरिलिंगपेदीने चेत्रबसवण्यांचा पारमार्थिक प्रवाह चालू ठेवला.

थोडक्यात, विविध जातींच्या पार्श्वभूमीवरील संतकवींच्या शरण-चळवळीतील सहभागाने आजवर वगळल्या गेलेल्या अनुभव-क्षेत्रांपर्यंत रूपकाच्या सीमा भिडवल्या आणि आजपर्यंत विविधता आणि ओज यांबाबत अनुल्लंघ्य राहिलेल्या विद्रोही काव्याचे आद्य आविष्कार जन्माला घातले.

6. वचनकार कवयित्री

अक्कमहादेवी यांच्या वचनांखेरीज, तेहतीस शरणींनी रचलेली वचने उपलब्ध आहेत. अन्य वचनकारांच्या यशाला जशी बऱ्याचदा बसवण आणि अल्लम यांना दिलेल्या महत्त्वाची मर्यादा पडते, तशीच अक्कमहादेवीच्या वचनांना दिलेल्या महत्त्वाची मर्यादा तत्कालीन कवयित्रींना वगळण्याला पडते. त्या एका उत्तुंग आध्यात्मिक दृष्टिकोनातून लिहितात. लिंगम्मा एका गूढ परंतु पछाडणाऱ्या भाषेत बोलते. आद्य दलित कवयित्री आणि उरिलिंगपेदीची पत्नी काळव्वा ही उच्चजातीयांच्या आणि कर्मठांच्या दांभिकतेविरुद्ध आग पाखडते. अमुगे रायम्मा आणि अक्कम्मा या धार्मिक दांभिकताविरोधी काळव्वाच्या रागात सहभागी आहेत. त्यांची आध्यात्मिक वचने अंबिगर चौडय्याच्या वचनांइतकीच प्रभावी आहेत. कदिरे रेम्मव्वा ही विणकर जातीतील लक्षवेधक कवयित्री 'बेडगु' हा कूट प्रकार परिणामकारकरीत्या वापरते. अल्लमप्रभूंनी गहन चर्चेत रमवलेली मुक्तायक्का आणि राजकन्या बोंतादेवी आध्यात्मिक अनुभवाची अंगे पारदर्शक भाषेत उलगडतात. सत्याक्का ही काही वेळा अक्कमहादेवींच्या आध्यात्मिक प्रेमाची उंची गाठते.

एकंदरीत, आज मिळणाऱ्या त्यांच्या वचनांची संख्या कवींच्या मानाने कमी आहे हे खरे असले तरी त्या काळातील वचनकार कवयित्रींची कामगिरी कवींइतकीच उठावदार आहे.

'बेडगिन वचनगळु' ('कूट'वचन)

'बेडगु' हा वचन-प्रवाह त्याच जातीच्या 'उखाणे' या लोकसाहित्यातील तोडीच्या प्रकारासारखा आहे. उखाणे प्रश्नांतून उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करित असतात. आपल्या लोकसाहित्यात उखाणे काहीतरी अप्रत्यक्षपणे सुचवीत असतात. ऐकणाऱ्याने साध्या शब्दांत त्याचा उलगडा करायचा असतो. एखादे कूट सोडवण्याच्या श्रोत्यांच्या शक्तीला होणारा तो व्यायाम असतो. सर्वसामान्य लोकांत प्रिय असणारा हा माध्यम-प्रकार, गूढानुभव सरधोपट भाषेत व्यक्त होऊ शकत नाही म्हणून वापरतात. अल्लमप्रभूंनी या प्रकारातील सर्वोत्कृष्ट वचने लिहिली आहेत. या प्रकारात पारंगत असणाऱ्यांत बहुतेक 'कसवी' वर्गातील वचनकारांचा समावेश होतो.

'कूट'वचन हे अंतर्विरोध आणि व्युत्क्रम यांच्या द्वारा बोलत असते. पारंपरिक 'पाहण्या' - 'वाटण्या'च्या वाटेवरून वाचकाला धक्का देणे हे त्याचे उद्दिष्ट असते.

उच्चतर सत्ये सांगणे आणि लपविणे या दोहोंसाठी तांत्रिक मार्गात वापरल्या जाणाऱ्या 'संध-भाषा' परंपरेशीसुद्धा त्याचे साम्य दाखवण्यात आले आहे. 'कूट'वचन काही वेळा सांकेतिक प्रतीकवादाचा आश्रय घेते किंवा आकड्यांच्या प्रतीकांचा. म्हणून ही वचने परंपरागत टीकांच्या प्रकाशात वाचली जावीत असे सुचविले गेले आहे. सर्वच 'कूट'वचने पारंपरिक प्रतीकवादाचा वापर करीत नसल्याने, असे करणेही सोपे दिसत नाही. विशेषतः 'कसवी' कवींच्या वचनांत त्यांच्या व्यवसायांतील प्रतिमा येत असतात. 13व्या शतकापुढे, 'कूट'वचनांवर विस्तृत टीका लिहिल्या जाऊ लागल्या. त्यांतील सर्वांत महत्त्वाची म्हणजे सिंगलद सिद्धबसव (इ. स. 1600) याची. उत्तरकालीन वीरशैव तत्त्वप्रणालीतील संकल्पनांइतका वचनार्थाचा संक्षेप करण्याचा प्रयत्न तो करतो. आजकाल 'कूट'वचनांचा अर्थ अध्यात्मबाह्य परिभाषेत सांगण्याचा यत्न विद्वान करीत आहेत.

वीरशैव मत

अत्यंत प्राचीन आगमपरंपरेत जिची मुळे शोधवीत अशी प्राचीन श्रद्धा म्हणजे वीरशैव मत होय असे प्रतिपादन केले जाते. वेद आणि वीरशैव मत यांच्यातील सातत्य प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्नसुद्धा काही विद्वानांनी केले आहेत.

शैवमताच्या अन्य संप्रदायांप्रमाणे, वीरशैवमतसुद्धा शिवाच्या सर्वश्रेष्ठतेवर विश्वास ठेवते. परंतु बसवण्ण आणि चेत्रबसवण्ण यासारख्या प्रमुख प्रवक्त्यांच्या वचनांतून व्यक्त झालेला वीरशैवांचा एकेश्वरवाद शैवमताच्या अन्य संप्रदायांहून अधिक निषेधक आणि युयुत्सू आहे. काश्मिरी शैवमताच्या प्रत्यभिज्ञा, स्पंद किंवा त्र्यंबक शाखा यांचे उदाहरण सांगता येईल. तमिळनाडूच्या शैवसिद्धांत संप्रदायाच्या उलट, मंदिरातील विधीतून प्रकट होणाऱ्या शिवपूजेला वीरशैवमत अत्यल्प महत्त्व देते. वीरशैवांनी मंदिरे नाकारली यामागे त्या काळात मंदिरे ही उच्च जाती आणि वर्ग यांपुरतीच मर्यादित होती हे कारण असावे. एका लहानशा डबीमध्ये, अंगावर धारण केलेल्या लिंगाच्या रूपात वीरशैव शिवाची पूजा करतात. सत्यात्र गुरूकडून उचित दीक्षाविधीनंतर ते वीरशैवाला दिले जाते. त्याला 'स्थावरलिंगा'च्या उलट, 'इष्टलिंग' म्हटले जाते. बहुतेक शरणांनी इष्टलिंगधारणेचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. जो कोणी अशा प्रकारे लिंग धारण करतो आणि वीरशैवाचा आचारधर्म पाळतो, त्याला निष्ठावंतांमधील बरोबरीचा म्हणून तत्त्वतः पंथप्रवेश मिळतो. तो 'भक्त' बनतो. या उलट 'बाहेरचा' - 'भवी.'

वचनकारांचे काव्य आणि तत्त्वज्ञान यांचा गाभा मानली जाणारी, वीरशैवमतातील आधारतत्त्वे खाली दाखवल्याप्रमाणे तीन प्रकारांत अभ्यासता येतील :

(अ) षट्स्थल, (ब) पंचाचार, (क) अष्टावरण.

षट्स्थल हे वीरशैव शरणाने चालत राहावयाच्या मार्गाचे नाव आहे. पंचाचार म्हणजे आचाराबद्दल नियम; तर अष्टावरण ही श्रद्धेला दिली गेलेली तपशिलाची जोड आहे.

वीरशैवाचे ध्येय, माणसाच्या आत्म्याचा 'मुळा'कडे म्हणजेच 'परंधामा'कडे होणारा परतीचा प्रवास. आध्यात्मिकतेचे बहुतेक प्रकार एकच 'उद्दिष्ट' वाटून घेतात; परंतु

प्रत्येक संप्रदायाचे साधकाने चालावयाच्या मार्गाचे स्वतःचे असे वर्णन आणि मार्गदर्शन आहे. अशा प्रकारे, बौद्ध मतातील 'अष्टांगिक मार्ग' किंवा नाथ-सिद्ध संप्रदायातील 'षट्चक्र मार्ग' यांच्यासारखेच महत्त्व वीरशैवांत षट्स्थलमार्गाला आहे. काश्मिरी शैवसंप्रदायाने ऐक्य मिळविण्यासाठी तीन उपाय सांगितले ते असे : अणव, शाक्त आणि शांभव. पण या संप्रदायानुसार अनुपाय हा सर्वोच्च उपाय आहे. कारण काश्मिरी शैवमत हे जीव आणि शिव यांच्या आकल्प अविभक्ततेवर भर देण्यावावत विनातडजोड अद्वैती आहे. या उलट, तमिळनाडूचा शैवसिद्धांत दृष्टिकोणात अधिक द्वैती आहे. वीरशैवमत या दोन दृष्टिकोणात तोल राखते, त्यानुसार, जीव आणि शिव किंवा अंग आणि लिंग यांना मायेमुळे निर्माण झालेली अविद्या विभक्त ठेवते. तेव्हा प्रवासाचा प्रारंभ द्वैती असतो. तरीही, अंग आणि लिंग यांचे संपूर्ण सामरस्य हाच प्रवासाचा अंतिम टप्पा असतो.

'कायकवे कैलास' : 'श्रम हाच कैलास'

शरण-आंदोलनातील 'कसबी' वर्गाचा सक्रिय सहभाग याआधीच नोंदला गेला आहे. वचनकारांची सामाजिक पार्श्वभूमी आत्यंतिक विविधतेने वैशिष्ट्यपूर्ण बनलेली आहे. तिच्यामध्ये बसवणण, अक्कमहादेवी, सकलेश मादरस आणि बोंतादेवी यांच्यासारखे हक्कदार जातीतून आणि वर्गातून आलेले सक्रिय कार्यकर्ते होते. पण समग्र आंदोलन मात्र बहुशः उच्चपदस्थांकरवी नव्हे, तर समाजाच्या खालच्या थरांतील लोकांनी चालू केले.

चांभार चेन्नय्य, कोष्टी दासिमय्य, बुरूड केतय्य - हे सर्वांत आधीचे कवी 'कसबी' पार्श्वभूमीतून आलेले होते. बसवणणांनी आपले पूर्वसूरी म्हणून वरचेवर उल्लेखिले ते हे. शरण-आंदोलनाच्या नमनालाच श्रमिक वर्गातील स्त्री-पुरुषांनी उभयता वचने लिहून आणि बसवणणांचे 'महामने' विकसित करून आंदोलनाला अर्थपूर्ण योगदान दिले. त्या काळाचा हा एक चकित करणारा विशेष होता. कारण या वर्गातील स्त्री-पुरुषांना साक्षरतेचा प्राथमिक लाभसुद्धा बाराव्या शतकातील जात्यधिष्ठित समाजव्यवस्थेकडून नाकारला गेला होता. त्यांना साक्षर करण्याहून, या वर्गांना आणि जातींना सक्रिय बनवण्याने त्यांची सृजनशीलता बहरेल असे वातावरण निर्माण झाले. विसाव्या शतकालासुद्धा, विविध शासकीय धोरणांनी अधिकारवंचित जातींना, त्यांच्या उद्धाराचा एक भाग म्हणून, आधुनिक शिक्षणाची सुविधा दशकानुदशके पुरवून, या वंचितवर्गातून असे उत्कृष्ट कवी आणि विचारवंत निपजल्याचा टेंभा मिरविता येणार नाही. वचन-आंदोलनाची सामाजिक सहिष्णुता सिद्ध करणारे सत्य म्हणजे देहविक्रय, घरफोडी आणि ताडी गाळणे यांसारखे व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तींना शरणांच्या मेळ्यात प्रवेश होता. सामान्यतः तुच्छ मानले गेलेले डोंबारी आणि बहुरूपी हे धंदे करणारे मूठभर शरणही त्यांत होते. कष्टकरी आणि कामकरी लोकांचा इतक्या संख्येने सहभाग हा वचनशास्त्रातील ऐहिक जीवनाला दिल्या गेलेल्या अर्थपूर्णतेशी निगडित आहे. भारतातील बहुतेक भक्तिपर/अतींद्रिय विचारधारा ऐहिक ध्यास हे अध्यात्मविरोधी असल्याचे मानणारे

पारलौकिक तत्त्वज्ञान शिकवितात. या उलट, शरणांनी 'देह हेच देऊळ' आणि मानवी जग ही 'कर्त्याची टाकसाळ' अशी समावेशक आध्यात्मिकता शिकविली. जरी, चेन्नबसवण्ण आणि उरिलिंगपेटी यांनी प्रतिनिधित्व केलेले विधिविधानात्मक आणि आत्यंतिक आध्यात्मिक दृष्टिकोण, अल्लम आणि मधुवय्य यांच्यांत आढळणारे गूढ आणि अतींद्रिय दर्शन, अक्कमहादेवी आणि गजेश मसणय्य यांची देव-उन्मनी भक्ती शरण-आंदोलनातील सारख्याच महत्वाच्या आयामाच्या अभिव्यक्ती असल्या, तरी 'कसवी' वर्गाचा संदर्भ हे त्याचे अत्यंत अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य दिसते. आय्दविक मारय्य आणि दोरवळ्या चंदय्य यांच्यासंबंधीचे 'शून्यसंपादने'तील प्रसंग हे सुचवितात की, 'अनुभव-मंटपा'त, पूजा म्हणून श्रम करणे आणि नेहमीची पूजा करणे यांच्या तुलनात्मक गुणावगुणांवर वारंवार चर्चा होत. चांभार धूळय्य श्रमाला भक्तीहून वरचढ मानण्यापर्यंत मजल मारतो. स्वतः श्रमिक वर्गातील घटक नसतानाही, बसवण्णांनी श्रमाला अत्यंत उच्च अर्थपूर्णता बहाल केली आहे.

2.

वचने

1. गंगांबिका

एका ओसाडीतली वाधीण आली,
भक्षिले ना माझ्या कोवळ्या वासराला!
ती ओसाडीत नच गेली परतुनि
वासरा देखोनि होई त्याची जननी
याला काय म्हणू मी? गंगाप्रिय कूडलसंगमदेवा!

2. गोगव्वा

(1)

नरा मोहुनि बिलगे नारी,
ते एकाचे भूषण हवे कळाया,
भुलवुनि नारी नर बिलगे तर, सुख सहजी उमजे,
नास्तिनाथ, परिपूर्ण म्हणे.

(2)

वान्यात विरलेल्या गंधाप्रमाणे
सुरतात मिसळलेल्या सुखाप्रमाणे
दाहात उचित शीतल लेप जसा,
भक्ताला वाट हीच नास्तिनाथा म्हणे.

3. नागलांबिका

मनाचा स्वामी महादेव मना बधितले म्हणुनी
मानवाच्या हातूनी बोलावया लावुनी,
यासाठी मन कळवळते, यासाठी मन कातरते,
निज विसरुनि पहा, मना निश्चिंत रहा,
बसवप्रिय चेन्नसंगय्या,
अपराध डोंगरापरी, धारण करी करांगुळीवरी.

4. काळव्वा

शेळ्याकोंबड्या, मांसमच्छर खाणाऱ्यांना,
 म्हणतात कुलीन कुलीन,
 शिवाला पंचामृत देणारे पशु खाणाऱ्या मातंगाला
 म्हणतात हीन कुलीन,
 त्यांच्याएवढे हीन जातीचे कोण? जातीनो
 तुम्ही का बनलात हीन?
 ब्राह्मणांच्या विष्टेने तृण शोभिवंत झाले,
 श्वान चाटुनी गेले
 मातंगाच्या विष्टेने शोभिवंत
 तृण आणि ब्राह्मण
 सागळभर तूप, पखालभर पाणी,
 शुद्ध म्हणुनि पिणाऱ्या दुर्बुद्ध विप्रांना चुकला नाही नरक
 उरिलिंगपेदिरायाला प्रिय झाले बाई!

5. मादार धूळय्य

(1)

काम म्हणिजे त्यास्तव तावणे,
 धूम म्हणिजे त्यामधि तम दिसणे,
 यापरि काम धूम उभय कुटुनि,
 धूळि धुळेश्वर जाहला.

(2)

समजून उमजून टोचतात ते जनावरांचे कातडे
 नकळत टोचतात तेही जनावरांचे कातडे
 मी टोचतसे मृत जीवांचे कातडे
 चर्म कापूनि कमावल्यावर
 मजला अवकाश रिता हवा दिसाया,
 तव वाटेने जावे तुम्ही
 कामधूमही माझी वाट, धुळेश्वराची वाट पुरे मज.

(3)

कातडे टोचावयाच्या टोकावर बघुनि शिवाला पुसे
 आलासि कशाला इथे बापा, चर्मवाहकापुढे

तुझिया भक्ताचिया ठायी जाऊनि मुक्ति साधी
 तू पांघरलेल्या बहुरुपांसह रजतगिरीवरी जा तू न चुकता
 तव भक्तांना मुक्त करी,
 कामधूम धुळेश्वराच्या करुणेने तूचि जग.

6. मादार चेन्नय्य

स्थूल, सूक्ष्म कारण हे तीन खांब रोवून,
 ये-जा यांच्या बुंध्याशी,
 मांसल म्हशीची चामडी सोलून,
 उभय नामक गाभ्यात कातडी-पिशवी करून,
 गाव नावाच्या सालीत सर्वसार नावाचा शेरवा गेला,
 देहाचे दुर्गुण वाईट जिन्याच्या पायरीपर्यंत स्पर्शून आलो.
 सोपानाच्या पायथ्यापर्यंत वाट न पहाता,
 सोपानाची वाट पाहून घ्या.
 हात, कोयता, रापी यामुळे तू चाकोरी धरू नको
 अरि निजात्मरामरामना!

7. सत्यक्का

बाहेरी आहे तो, हे विसरुनि मी शब्द बोलले,
 नकळत आले मी, अंतरंगी वसणारी,
 लाटेवीण भव,
 शिकार त्याच्या 'शून्या'ची झाले मी बाई
 काय करू मी आई?
 विसरी तयास पती जागविण्याचे चिन्ह नसे
 जाणीन तर भले नव्हे का बाई? अमुच्या शंभु जक्केश्वरा.

8. लिंगम्मा

आठवू म्हणता, काय आठवू बापा!
 मन झाले मूक, तनु झाली शून्य
 काया विरधळे, देह उचंबळे,
 मी माझी होऊनि, लोळुनि दिव्य प्रकाशी
 जाले सुखिया, अप्पण्णाप्रिय चेन्नबसवण्णा.

9. मोळिगे महादेवी

(1)

हवे कशाला ते बापा
 शिवामध्ये कूटस्थ जाहले,
 हा खेळ नव्हे नित्य सत्याचा,
 आणि कुणाला पुसू, आणि कुणाला सांगू
 तू करशी तो जादूटोणा?
 तो भाव समजुनी तूच तुला जाण
 माझिया प्रिया, इम्मडि निष्कळंक मल्लिकार्जुना.

(2)

सहा मण्यांतून धागा ओवून
 दाव्यातील नसलेले मणी शोधिति तत्त्वज्ञ,
 ही आदि'क्री', अनादि'ज्ञान',
 हे उभय भेदिता दाव्यातील मणी हाति लागले
 माझिया प्रिया इम्मडि निष्कळंक
 मल्लिकार्जुन लिंग एकात सामावलं.

(3)

हाती धरुनी ज्योती, म्हणावे कशाला अंधारले?
 परीस हाती असताना रोजगार कशाला?
 क्षुधानिवारण झालेल्याला शिदोरीचे ओझे हवे कशाला?
 नित्य-अनित्य जाणुनि, मर्त्यलोकाला कैलास
 समजणे, भक्तांना युक्त नव्हे.
 निश्चय आपण जाणून इकडिल तिकडिल,
 कळुनी निश्चयपूर्वक ठाकता
 तो शून्य-रित्याचा प्रकाश पाही
 माझिया प्रिया इम्मडि निष्कळंक मल्लिकार्जुना.

10. नीलममा

(1)

सति बसवाची म्हणू नये मज,
 पति बसवाला म्हणू नये मम,

उभय कुळे तोडुनि बसवाची शिशु झाले मी,
 शिशु झाला माझा बसव,
 प्रमथ पुरातन समक्ष यांच्या,
 संगय्याचे दिव्य लंघुनी, बसवामाजी लपले ना.

(2)

आधि एक शिशु जन्मला
 त्या शिशुच्या हाती माणकाचा लोलक
 त्या माणकाचे अनेक रंग बघुनि,
 माणकाचे नाही चिन्ह, अवकाशाचा नाही वर्ण
 संगय्याच्या नामार्थ बसवाला.

11. बोंतादेवी

(1)

घटामध्ये 'अवकाश', मठातही 'अवकाश'
 'अवकाश', 'अवकाश', 'अवकाश'
 आपणचि 'अवकाश' बिडाडि अवकाश!

(2)

घटपट नाद, 'ओ म्हणते लिंग,'
 सुकलेल्या पानांना उडविणारा वारा,
 एक वारा, एकाच वाऱ्यापासून देहबंध सगळे
 बोलाविले तर, 'ओ म्हणती बिडाडि'.

12. आय्दक्क लक्कम्मा

(1)

नाही चित्त शुद्ध, द्रव्याचे दारिद्र्य त्या,
 पण चित्त जयाचे शुद्ध कायक करताना
 सद्भक्ताला पहाताचि लक्ष्मी प्रकटे
 सद्भक्त पाही जिथे, तिथे लक्ष्मी आपणचि प्रकटे
 मारय्यप्रिय अमरेश्वरलिंगाच्या सेवेत गुंतण्या.

(2)

कर्तव्य कर्म करूनि गेले म्हणावे तर,
 कैलासाला काय रोजगार आहे?
 पुढे एक कल्पना करून, मागे एक
 कल्पना करून सत्कीर्ती प्राप्त झाल्यावर
 मारय्यप्रिय अमरेश्वरलिंगाचा ठाव कैलास.

13. कदिरे रेम्मव्वा

सगळ्यांच्या बायका धुणाऱ्या
 मी माझ्या नवऱ्याला धूत नाही
 सगळ्यांचे नवरे पाघळणारे
 माझ्या नवऱ्याला पाघळू देत नाही
 सगळ्या पुरुषांना बीजांड आहे
 माझ्या नवऱ्याला नाही
 सगळ्यांचे नवरे वर
 माझा नवरा खाली, -- मी वर
 कदिरे रेम्मव्वाचा स्वामी गुम्पेश्वर!

14. अमुगे रायम्मा

(1)

व्यायामशाळेत व्यायाम करायचा की युद्धभूमीत?
 आघांची वचने समजून राहिलं पाहिजे
 ती 'वचने' धीटपणे आचरणारे
 निजत्यागी मला एखादा दाखवा, अमुगेश्वरा.

(2)

चंद्र सूर्य दोन्ही बंधन मानताना
 ब्रह्मा, विष्णु, भवासि लक्ष्य जाले, पाहिले,
 पाहिले देव-दानव, मानव जाता महायोनीतून
 राहिले शून्य अवकाशी तुला शिवता अमुगेश्वरा!

15. तुरुगाही रामण्ण

(1)

उदयकाली ब्रह्माचा ताप, मध्यान्हकाली विष्णूचा ताप
अस्तकाली रूद्राचा ताप,
अंधार पडल्यावर आपापल्या कळपांना हाकत,
ही कष्टदायक काठी दुसऱ्या हाती देता येईल का?
गोपतीनाथ विश्वेश्वरलिंग नष्ट होईपर्यंत,
माझ्या हातची काठी सुटणार नाही.

(2)

काही निमित्ताने शरणांच्या दारी जाऊन,
बांधलेली गाय बसलेला बैल सोडाऽऽ हो
म्हणून आहे ओरडत
माझे ओरडणे ऐकून एक महाशरण-सती,
येऊनी, दिली गाय तिने सोडोनी,
"रानवट बैल उद्या सोड, असे मी म्हणालो"
गोपतीनाथ विश्वेश्वरलिंग चरणालागी.

16. दसरय्य

हाडा-मांसामध्ये असणारे कृमी कीटक, माझ्यामध्ये जन्मती,
मल, मूत्र फुलांत पडताना पाहून त्यांचे मी काय रक्षण केले?
त्यांना पडताना पाहून काय शिक्षा केली?
असे जीवांचे दृश्य पाहून, मला सर्व जीवाबद्दल वाटली दया,
या रक्ताचा नसे लेप सुटत, दगड, माती,
झाडाप्रमाणे चेन्नदसरेश्वरलिंगा.

17. नगेय मारितंदे

(1)

नाचणाऱ्या घोड्यावर बसून,
पात्राचा खेळ पहाया आले वडीलधारे?
यांचे सोंग पाहून भिऊन लपलो मी
आतुरवैरी मारेश्वरा.

(2)

या साऱ्यांना पाहून - गणिकेघरी गेल्यावर
 बसण्याआधीच लाथाडिले मज
 तोंडातील दात पडले, गालही फुटले,
 जीभ लोंबली; आता संग नको हिचा!
 आतुरवैरी मारेश्वरा!

18. बहुरूपी चौडय्य

(1)

चौऱ्यांयशी लक्ष बहुरूपी चांगचांगली खेळूनि,
 आप्तांना प्रिय झालो मी
 बहुरूप जाणणारे ते
 रेकण्णप्रिय नागिनाथी
 बहुरूप होय विच्छिन्न.

(2)

येऊनि बहुरूपांमधि अविरत खेळ खेळत
 येतील त्यांना करित प्रसन्न,
 ज्यांना त्यांना गोंजारत मी येईल ते ते पतकरिले
 रेकण्णप्रिय नागिनाथामधि

(3)

पडद्याआडून निनावी
 घेऊन जीवाची बहुविध रूपे
 पशुपतिचा अवतार खेळताना
 छेदून गाठ थैल्याची
 तो नाही जीवदशेत
 रेकण्णप्रिय नागिनाथी
 म्हणालो 'हरहर'.

(4)

देवा कुठवर आले बहुरूप
 बहुरूप येथले कुठे लोपले?
 रेकण्णप्रिय नागिनाथा, बसवण्णकूपेने

अजुनि जग सगळे वाचले.

19. जेडर दासिमय्य

(1)

द्रव्य असले तरी नको मला, गज दिधला तरी नको मज,
भलेमोठे राज्य असले तरी नको मज,
'आद्यवचना'चिया सवे, जरि अर्धघटिका,
नित्य तुम्हा पाहीन मी रामनाथा.

(2)

मणि-सूत्रापरि त्रिनयन आलिंगियला तू
गणिले तर तनु भिन्न; आत्मा एकचि,
अणुरेणुमधि गुणभरित तू अससि,
नमुनि नमितो, मी तुज रामनाथा!

(3)

पोट आहे म्हणून भूक लागते, पोट आहे म्हणून
खोटं बोलावं लागतं!
तू माझ्यासारखा पोट घेऊन ये आणि बघ रामनाथा!

(4)

माझं शरीर माझ्या इच्छेप्रमाणे कुठे आहे?
तुझं शरीर तुझ्या इच्छेआधीन कुठे आहे?
ते माझंही शरीर नाही, आणि तुझंही नाही
तो तू मांडलेला आहे खेळ जगाचा पहा, रामनाथा!

(5)

आईच्या गर्भातील शिशु आईची खूण ओळखत नाही
आई बाळाची ओळखीची खूण जाणत नाही
मायामोहात गुंतलेले भक्त देवाला जाणत नाहीत;
तो देव भक्तांना जाणत नाही पहा रामनाथा!

(6)

दांभिकाची भक्ती, खरी नकोस म्हणू,
मठामधील मांजर, पाहूनि मूषक
झडप घालिते पटकन् त्यावर पहा रामनाथा!

(7)

भूमि तुझे दान, पीक तुझे दान,
वाहणारा वारा तुझे दान,
दान तुझे खाऊनि, इतरांची स्तुती करणे,
अति क्षुद्र म्हणावे रामनाथा.

(8)

क्षुधा नावाचा अजगर पोटी वेदिल्यावरि
विष चढले आपादमस्तक!
भुकेला अन्न विषाला उतारा,
देई वसुधेवर एकच मांत्रिक पहा रामनाथा!

(9)

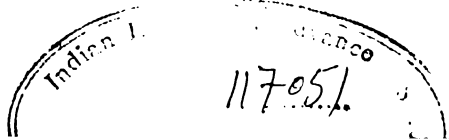
एक इथे झालेले सकल भूतगण
चंद्र-सूर्य नंदीवाहन तनु तुमची ना?
पहाता जगवंद्य तूचि अससी
अता निंदावे कुणासि रामनाथा!

(10)

घट फोडून 'शून्य' कशाला पहावे?
घट म्हणजे 'शून्य' नाही का पुरेसे?
पट म्हणजेच तंतू नाही का पुरेसे?
दागिने मोडून सोने कशाला पहावयाचे?
दागिने म्हणजेच सोने, म्हणणे नाही का पुरेसे?
स्वतःला सोडून दुसऱ्यात 'घन' का पहावे?
स्वतःच घन आहोत म्हणणे नाही का
पुरेसे सांग रामनाथा!

(11)

फाटक्या पोत्यात एकानं भात भरलं
रात्रभर चालला जकातीला भिऊन,
भात सगळं जाऊन नुसतं पोतं उरलं,
दुष्टमनस्काच्या भक्तीचं हे असं झालं
बघा, रामनाथा!

20. अंबिगर चौडय्य

(1)

काठ आणि तळ नसलेल्या महानदीत,
 पोट नसलेला नावाडी मी आलो,
 चंचल मनाची तमा न करता,
 पार करायचा पैलतीर महानदीचा,
 निःशब्द निस्सीम,
 गावावर करावयाचे अधिराज्य
 म्हणे अंबिगर चौडय्य

(2)

कष्टाच्या घरी सृष्टीश्वर आल्यावर,
 गेली कुठे तुमची शास्त्रे,
 फोडिता बिंग, फेडिता ढोंग,
 काय उपयोग जानव्याचा?
 चुळा टाकलेले पाणी
 ओतता घरी आणुनी
 कुठे होते तुमचे वेद?
 दुःख तुमचे नको म्हणे
 अंबिगर चौडय्य

(3)

गळलेली बावलेली फुले खुडोनी
 गावाच्या तळ्याचे पाणी आणोनी
 पूजिता जगाने बघावे म्हणोनी,
 पूजेचे पुण्य फुलाला की पाण्याला?
 की जगाला की त्या पूजकाला?
 जाणे मी सांग परि तू म्हणे अंबिगर चौडय्य

(4)

हे पिण्याचं पाणी म्हणता येईल का?
 मुलगा पाण्यात बुडत असताना?
 अन्न शिजवणारी आग म्हणता येईल का, घर जळताना
 हे पोट म्हणता येईल का पाप-पुण्य खाताना?
 हा देह जीव आहे म्हणता येईल का जाता जाताना?
 हे सगळे घाव पाहिजेत चुकवाया
 म्हणे अंबिगर चौडय्य

21. गजेश मसणय्य

(1)

पाहिल्यावरि त्याला नाठवती आठ दशा,
 "आई ग! आई ग!" बोलविता तयाशी
 घर्माने डबडबतो देह मम पुरा!
 आई ग! धरल्यावर त्याने कर, होताती सढळ निऱ्या,
 अजि आई, महालिंग गजेशासि कवळिता,
 मी तर देह-भाव विसरूनि ठाकले.

(2)

जिवलगा मारिता का ओरडते घर?
 त्याच्यावर करिते प्रीती म्हटल्यास पुरे का?
 गार विरघळावी तशी त्याच्यात विरघळणे पुरेसे?
 महालिंग गजेश्वर प्रसन्न होइ तर,
 तुपात निखारा निवण्यापरि बघ आई!
 मलिन प्रतिमेच्या चरणी पाणी अर्पिण्यासारखे
 त्याच्यात विरघळणे पुरे का बाई?

22. उरिलिंगदेव

(1)

प्रियकरावर प्रेम केलं, पण
 प्रियकरानं दुर्लक्ष केलं म्हणून
 मी रागावून लपले;
 पण लपण्यासाठी जागा नाही, बाई!
 प्रिया, तू नाहीस अशी जागा नाही;
 लपण्यासाठी नाही जागा, रागावून
 काय करू मी?
 शरण जाईन मी उरिलिंगदेवा.

(2)

कायेला ताप देणाऱ्याशिवाय,
 मनाला ताप देणारे माहीत आहेत का?
 हे असं प्रिया-प्रियकरात पाहिलं,

हे असं पुरुषातही पाहिलं,
हे विस्मयातही पाहिलं,
सद्गुणाचा ताप मनाला दिला
उरिलिंगदेव अति नवलाचा मला

23. सिद्धरामय्य

(1)

एक कोंबडा आरवे दिनरात्र
हे जाणणारे मर्त्य गणंग!
कळले तर भवबंध नाही, विसरले
जनन मरणासि
कपिलसिद्ध मल्लिकार्जुना

(2)

आपण निर्मिलेली स्त्री आपल्या डोक्यावर चढली,
आपण निर्मिलेली स्त्री आपल्या मांडीवर चढली,
आपण निर्मिलेली स्त्री आपल्या ब्रह्माच्या जिभेवर चढली,
त्यामुळे --
स्त्री स्त्री नव्हे; स्त्री राक्षसी नव्हे;
स्त्री प्रत्यक्ष कपिलसिद्ध मल्लिकार्जुन महामहिम्ना.

(3)

रेषा रेषा मिळाल्यावर झाले अक्षर,
अक्षर अक्षर मिळाल्यावर झाला शब्द
शब्द शब्द मिळाल्यावर झाला ग्रंथान्वय,
अक्षरात नाही, शब्दात नाही, ग्रंथान्वयात नाही;
'काही म्हणून नाही', आरंभ नाही;
'नाही' म्हणून 'होय' म्हणणाऱ्या उभय शब्दाला
लोप नाही पहा
कपिलसिद्ध मल्लिकार्जुन महामहिम्न.

24. अग्गवणी हंपय्य

हंसपती गरुडपती, वृषभपती
आदि जीवाधीपती देवराय

महारायाचे राजेपण नूतन,
 राज्यसभेमधि नच येई, नच बैसे सिंहासनी,
 स्त्रीलंपट होऊनि नच येई अंतःपुरा बाहेरी
 खंडणी-देणगी स्वीकारणारा नव्हे;
 द्वार खुले बंद करीना,
 बंद द्वार उघडेना,
 हंपि-विरूपाचे राजेपण सरले
 भक्त म्हणविणाऱ्यांनी जगूच नये.

25. आदय्य

(1)

वेदांची संख्या चार, शास्त्रांची संख्या सोळा,
 अठरा पुराणे, दिव्यागमांची संख्या अड्डावीस,
 उपनिषदे तीस, महामंत्राची सात कोटी संख्या,
 अनेक शब्द, अनेक शास्त्रे, अनेक तर्कव्याकरण
 यांची सर्व संख्या
 अनेक मंत्र, तंत्र, यंत्र सिद्धिबंध यांची संख्या
 चौसष्ट विद्यांची संख्या, न दिसणाऱ्यांची
 आणि दिसणाऱ्यांची गणना
 न ऐकल्याची ऐकल्याची गणना असाध्य
 साधणाऱ्यांची गणना,
 अभेद्याला भेदणाऱ्यांची गणना
 स्थलातीत साधना, बंधातीत साधना
 साधना निरुपमा म्हणजे जळवांच्या वेदना,
 तरंग-निस्तरंग यांचे भाव-सूतक निपटून
 सौराष्ट्र सोमेश्वराचे निजरूप न जाणणारे उपमाबद्ध
 उपमेय नामक उपमिती साधनेमुळे ऐहिक

(2)

मागील कथा, आज सांगणे म्हणजे काव्य नव्हे,
 पुढची कथा आज सांगणे म्हणजे नाटक नव्हे,
 आलेला शब्द थांबवून श्वास टाकणारा म्हणजे अभ्यासी नव्हे
 छंद-विच्छंद म्हणजे संदेही नव्हे,
 सौराष्ट्र सोमेश्वर तुमच्या शरणांच्या
 स्वानुभावाची रीत वेगळी.

26. कन्नद मारितंदे

काळोखात दरोडा घातला तर,
मला पहार देणाऱ्या कर्त्याची हानी,
ते निद्रेत असताना, घरात घुसलो तर,
माझ्या चोरपणाला ज्ञानाला हानी,
झोपलेल्यांना जागे करून त्यांचे दागिने दाखविले तर,
'माझेच दागिने आणलेस', असे म्हणतात,
मदनवैरी मारेश्वरा

27. बसवण्ण

(1)

देवा, तू निराकारी
मी ज्ञानरूपी वाहन होईन पहा
देवा, तू नाट्यासाठी उभा
मी चैतन्यरूपी वाहन होईन पहा
देवा, तू आकार होई
मी वृषभरूपी वाहन होईन पहा
तू जंगमलांछन बनुनि येता
भक्तरूपी वाहन होईन पहा
कूडलसंगमदेवा.

(2)

गज महान, अंकुश कैसा म्हणावा लहान?
गिरि महान, म्हणुनि वज्र कैसे लहान?
तम महान, म्हणुनि ज्योती कैसी लहान?
विस्मरण महान, म्हणुनि तुज स्मरणारे
मन कैसे लहान?
कूडलसंगमदेवा.

(3)

पालखीत बैसले श्वान, पहाता न सोडी मूळ स्वभाव
जाळ जाळ हे मन विषयाधीन
हे मृड, अनुदिन तव स्मरण
पदर पसरुनि हेच मागणे,

कूडलसंगमदेवा आठवावे तव चरण

(4)

पेटलेली चूल विझविणे शक्य
धरा पेटता ये न विझविता
बांधाने जल प्याले तर,
कुंपणच खाई शेत तर,
नारीने अपुल्या घरि, जर केली चोरी,
आईचे स्तन्य जर जाहले विषारी
सांगावे कवणाला? कूडलसंगमदेवा.

(5)

चंद्रोदय होता सागरा ये भरती
चंद्र क्षीण होता सागरा ये ओहोटी
चंद्राला राहू आड आल्यावर करी काय सागर?
सागर मुनीने आपोषण करता काय रोखिले चंद्राने,
कोण नाही कुणाचे? संकटकाळी यावयाचे
जगाचा नाथ, तूचि देवा, कूडलसंगमदेवा.

(6)

नरविंध्यामधि करूनि मला रावा
ऐकोनि 'शिवशिवा' लाविले म्हणाया
भक्ती पंजरात ठेवूनिया
कूडलसंगमदेवा.

(7)

शेणाचा विनायक पूजिला वाहूनि चंपक
रंगासंगे गोमूत्राचा गंध चुकेना अण्णा!
मातीची बाहुली एकसारखी धुतल्यास जळी
हळूहळू चिखल होऊनिही आकार चुकेना अण्णा!
परि सामान्य माणसाला शिवदीक्षा दिली तर
शिवभक्ता का वाईट म्हणावे कूडलसंगमदेवा?

(8)

घरामध्ये घरधनी आहे की नाही?
उंबऱ्यावरि उगवे तृण घरभर रजःकण
घरामध्ये घरधनी आहे की नाही?
तनुभर दंभ पुरा, मनभर विषय पुरा
घरामध्ये घरधनी नाही, कूडलसंगमदेवा.

(9)

गारूडी, कापलेल्या नाकाची बायको - त्याच्या हातात साप,
मुलाच्या लग्नाचा शकुन पहायला जाताना
समोरून येणाऱ्या दोघांतील एकजण
कापलेल्या नाकाची बाई आणि गारूडी यांना पाहून,
'अपशकुन झाला', असं म्हणाला
आपली बायकोही कापलेल्या नाकाची! - आपल्याही हातात साप
न्यून आपले ओळखता नच,
न्यून दुजाचे मनी आठवी - कूडलसंगमदेवा.

(10)

व्याधाने बाजारी आणियला एक ससा,
नाण्याला जाई विकत,
भूपाचे प्रेत परि एकाही अडक्याला
घेई न कुणी, बघ
सशाहूनि कवडिमोल जिणे मानवाचे
कूडलसंगमदेवा, हे दृढ धरि मना!

(11)

क्षणाच्या क्षणाला भो, क्षणार्थाला भो!
मिटलेले डोळे उघडेपर्यंत भो लवकरि,
संसारात येण्याला भो! संसारातून जाण्याला भो!
संसार पत्करणे भो! कूडलसंगमदेवा
तू केलेल्या मायेला भो! अभ्रांच्या छायेला भो!

(12)

हत्तीवर बसुनी गेलात तुम्ही
घोड्यावर बसुनी गेलात तुम्ही

कुंकुमकस्तुरि लेपुनि गेलात तुम्ही
 सत्याचा आधार नेणुनी गेलात ना?
 सदगुण नामक फल न पेरिता पोसता गेलात ना!
 अहंकार नामक मत्त गजावरि
 दैवाचे लक्ष्य ठरूनि गेलात तुम्ही ना!
 अमुच्या कूडलसंगमदेवा जाणल्याविना
 नरकाचे धनी जाहलात ना!

(13)

अंकुशासि गज भीत नसे
 अंकुश सोडुन सिंहनखाशी भीत असे
 मी बिज्जळासी कशास भिऊ?
 कूडलसंगमदेवा,
 तूच सकल जीवांचा पालक दयाळू!
 तुजसि भितो मी.

(14)

डोंगरभर पसरले मृगजाळे,
 पापाचे जाळे पुढे न पसरावे देवा,
 व्याध मृगापाठी परि मृग फसे न स्वरजाली
 जाळ्यात हराच्या सापडला मृग,
 अर्पित कूडलसंगमदेवा !

(15)

तळी, ओढे, बावी हृदय खोजता
 दिसतील गोटे, चिखल शिंपले,
 परि रत्नाकर हृदय खोलता, दिसती रत्ने,
 शरण आपुले हृदय खोलता
 दिसेल लिंगचि कूडलसंगमदेवा.

(16)

हरिजनवाडा आणि शिवालय एका भूवर
 शौच आचमन यास्तव एकच पाणी,
 जाणती स्वतःला त्यांचे एकच कुल
 सहादर्शने देती एक मुक्तिफल
 तुम्हा जाणती त्यांचा ठाव एक कूडलसंगमदेवा.

(17)

बोललं तर मोत्यांच्या माळेसारखं असावं
बोललं तर माणकाच्या तेजासारखं असावं
बोललं तर स्फटिक किरणासारखं असावं
बोललं तर 'लिंगा'नही,
'वाहवा' म्हणेलसं असावं
बोले तैसा न चाले तर -
वोळेल कैसा कूडलसंगमदेव?

28. अक्कमहादेवी

(1)

ईडलिंगू आंबा महाळुंगासि आंबट
नीर कोण देई बापा?
इक्षु, केळी फणस नारळासि गोड नीर
कोण देई बापा?
राळी साळीसी अन्नोदक
कोण देई बापा?
मरवा, मोगरा, जाईसि गंधोदक
कोण देई बापा?
जल भूमी एक, आकाश एक,
जल नाना द्रव्यासंगे होई आगळे, तसा
माझा देव चेन्नमल्लिकार्जुन जयासंगे,
त्या व्यापुनि निराळाचि असे.

(2)

अरेरे! नाटक संसाराचे आले बघा
अप्पा-बाप्पाचा धरूनि वेष केली नांदी
तूप मिश्यांना लावुन तारुण्याचे ये मध्यंतर,
म्हातार-कोतारपण भरतवाक्य जणू आले अंती,
झाल्यावरती तुमचे दर्शन,
खेळ जगाचा जणू संपला, चेन्नमल्लिकार्जुना.

(3)

रेशीम कीटक स्वतःभोवती स्नेहाने विणे कोसला,
मनाचिये गुंती, तडफडते मी प्रभू कधीची!
दुराशांहुनि परतवी मना,
जडव तुझ्याचरणी चेन्नमल्लिकार्जुना.

(4)

काठीच्या टोकावर जैसे मर्कट,
सूत्राच्या बंधनात कठपुतळी त्यापरि
खेळले ना, तू खेळविले जैसे,
बोलले ना, तू बोलविले तैसे,
राहिले ना, तू ठेविले तैसे,
जगयंत्र-वाहका, मल्लिकार्जुना, तू पुरे म्हणेपर्यंत.

(5)

थांब क्षुधे थांब थांब, थांब, तृषे थांब थांब,
थांब निद्रे थांब थांब,
थांब कामा थांब थांब, थांब क्रोधा थांब थांब,
थांब मोहा थांब थांब, थांब लोभा थांब थांब,
थांब मदा थांब थांब, थांब मत्सरा थांब थांब,
थांब सदाचारा थांब,
चेन्नमल्लिकार्जुनदेवास्तव आणाया पत्रीच्या लगबगीत

(6)

कापल्यास, घासल्यास
चंदन कधी गंध सोडिते?
अग्निमध्ये तापविता जळुनि कधी
सोने का जळते?
खंड खंड करुनि ऊस घाण्यामधी पिळल्यावर
शिजलेला पाक होई साखर टाके का माधुर्य?
माझ्या गतपापांते मूर्त उभे केल्यावर
हानी तुझी - नच माझी
चेन्नमल्लिकार्जुनदेवा, जीवे मारिले तरी,
'शरण' म्हणणे नच सोडीन मी.

(7)

कामाचे शिर छेदून,
 काळाचे डोळे काढून पळणाऱ्याला,
 चंद्र-सूर्य भाजून कुटुनी
 दूषण देणे शक्य कुणाला?
 तू नवरा, मी नवरी होऊ तर,
 यम-अनितांच्या मीलनापरी, पहा
 श्रीगिरि चेन्नमल्लिकार्जुना.

(8)

तन न विरघळले ज्यांचे तेथे मज्जन न करिशी तू
 मन न विरघळले ज्यांचे तेथे फूल न घेशी तू
 सुख-क्षेम नसे ज्यांचे तेथे गंधाक्षत न घेशी तू
 ज्ञान देखिले न ज्यांनी तेथे न आरती घेशी तू
 शुद्ध भाव नाही ज्यांचा तेथे धूप न घेशी तू
 शांती नाही ज्यांना तेथे नैवेद्य न घेशी तू
 त्रिकरण शुद्ध नाही ज्यांचे तेथे तांबूल न घेशी तू
 हृदयकमल न फुलले ज्यांचे तेथे वास न करिशी तू
 माझ्यामध्ये गुण कोणता म्हणुनि माझिया करस्थली
 ठाकलासी? सांग चेन्नमल्लिकार्जुना.

(9)

वेदशास्त्र, आगम पुराण सगळे
 उखळात कांडुनिया कण्या, कोंडा झाला देख,
 तो कुटणे चघळ चघळणे व्यर्थ,
 इथे तिथे भटकणाऱ्या मना, जाइल्या असे शिवज्ञान,
 'सहज शून्य' लाभे चेन्नमल्लिकार्जुना.

(10)

अक्का, ऐक अक्का मी एक स्वप्न पाहिले
 तांदूळ, सुपारी, पान, नारळ पाहिले
 इवल्या इवल्या जटा, शुभ्रदंत जंगमाला,
 पाहिले भिक्षेला आलेला
 सकलातीत पाठी लागुन हात मी धरिले
 चेन्नमल्लिकार्जुना, पाहुन नयन उघडिले.

(11)

मिटु मिटु बोलणाऱ्या पोपटांनो तुम्ही पाहिला का?
 कुहूकुहू गाणाऱ्या कोकिळांनो तुम्ही पाहिला का?
 गुंजारव करणाऱ्या भ्रमरांनो तुम्ही पाहिला का?
 गिरिगव्हरांतिल मोरांनो तुम्ही पाहिला का?
 चेत्रमल्लिकार्जुन आहे कोठे सांगाल का?

(12)

नसे गिरी तर माळरानी गवतावर नाचे का मोर?
 सोडूनि सरोवर झरा ओढ्यांतुनि तरंगे का हंस?
 मोहोर आंब्याला नच फुटला तर गाईल का कोकिळ?
 परिमलावीण पुष्पापाशी फिरकेल का भ्रमर?
 ऐक सखी, चेत्रमल्लिकार्जुनाविना अन्य देवांठायी
 लागेल का मम मन?

(13)

दात विषाचे काढुनि जर
 साप आला खेळविता
 तर सापाचा संगही बरवा बापा
 या देहाचा विकार वगळता,
 आला असता तया बाळगता
 कायेचा संग बरवा बापा
 देहाची वासना होती ऐसी की
 माता ही बने राक्षसी
 म्हणुनि चेत्रमल्लिकार्जुना, देवा तुम्हा वश केल्यावरि
 नका म्हणू देहधारी.

(14)

अमृत प्यालेल्या शिशूला,
 ---- विष देऊन काय?
 सावलीत वाढलेल्या शोपट्याला --
 आगीचे कुंपण घालून काय?
 चेत्रमल्लिकार्जुना

(15)

वृषभामागे गाय होऊनी आले
 विश्वासुनि, विसंबुनि गाय होऊनी आले
 पोसशील तू, पाळिशील तू विसंबुनी आले
 प्रियकर प्रीती करील म्हणुनी निकट तुझ्या आले
 चेन्नमल्लिकार्जुना,
 विश्वासून तुजवर पोर एकली मागे राही तर
 सहन कसे करील सांगा देवांच्या देवा.

29. अल्लमप्रभू

(1)

न बोलवता आलेले, न सांगता गेलेले
 कोण हे कळले नाही
 आजवर प्राणी कोणालाही कळले नाही
 गुहेश्वरनामक लिंग न जेवता गेलेले
 कोण हे कळले नाही.

(2)

संसार नामक शव पडल्यावर
 ते खाणाऱ्या कुत्र्यांचा कलह पहा.
 कलह बघुनि तो, प्रेत हासते
 गुहेश्वरनामक लिंग तिथे नच, पाही रे!

(3)

कुठला आप्ततरु कुठला कोकिळ,
 कुठले कसले नाते?
 डोंगरचा आवळा, समुद्रातले मीठ,
 कुठले कसले नाते?
 गुहेश्वरलिंगाचे माझे
 कुठले कसले नाते?

(4)

सुवर्णमाया म्हणती, नारीमाया म्हणती
 मातामाया म्हणती,

सुवर्ण माया नाही, नारी माया नाही,
माती माया नाही
मनापुढे आशा माया पहा गुहेश्वरा.

(5)

चोराला भिऊन रानात गेलं तर, वाघ
खाल्ल्यावाचून राहिल काय?
वाघाला भिऊन वारुळात डोकावलं तर
नाग डसल्याशिवाय राहिल काय?
हे असं मृत्यूच्या तोंडचा घास झाल्यावर,
बहुरूपी मीच म्हणे, गुहेश्वरा.

(6)

पर्वता बाधिता शीत, काय पांघरावे?
उघडेच नागडे होई तर, काय नेसवावे?
भक्त भवी झाला तर, काय उपमा द्यावी
गुहेश्वरा.

(7)

वृक्षाची फल-पुष्पे
कालोचित दिसति जशी,
हर हृद्गत् हरस्वभाव, हरइच्छा
जशी दाखवती !
लीला जाहल्यास उमापति
लीला चुकविल्यास स्वयंभू गुहेश्वरा.

(8)

उत्तरापथावरी वृष्टि प्रार्थिता,
त्या देशी होई अनावृष्टी!
त्या देशीची सकल प्राणीसृष्टी झाली मृत!
दहनभूवरी तिच्या
मी तुला हुडकतो, गुहेश्वरा.

(9)

उजळुनी पहा अण्णा! काळ्या घट हा,
त्या काळ्या घटात होते रत्न,
त्या रत्नपारख्याचे, मंदावले डोळे पहा!
वडीलधारे झाले वेडेपिसे,
काजळला घट उजळुनि,
कळे मुखाचे तेज जाणत्या,
गुहेश्वराचा ठावठिकाणा शोधु नये, बघ अण्णा!

(10)

गावातला अग्नी रानात पेटला,
रानातला अग्नी गावात पेटला
पहा, पहा चहुदिशांना लव
ती बुभूःकाराची दृष्टी-स्पर्शानी देह सहभ्राकार जाहला,
बिनहिशेबी मरण आले मृत, गुहेश्वरा.

(11)

संसारनामक सागराला,
बांध घालताना,
बोलणाऱ्यांना 'अंग' हेच जहाज,
मन हेच सुकाणू
ज्ञान, सुज्ञान नामक वारा ढकलण्यासाठी,
सुलक्षणाने सूचित,
बर्फ, मासे, मगर,
अष्टगिरी जतन!
मुदलाचे संचारी जहाज, पुढे जात आहे,
जागे रहा
जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती यांमध्ये देहभान न
विसरता!
अंधाराच्या अवस्थेत, तिकडे जा, उत्तर
नक्षत्राचा प्रकाश आहे!
श्रेष्ठी जतन! आहे पट्टण गुहेश्वरा!

(12)

वस्तुक, वर्णक, भूतिक या तीन स्थानांवरील
 इथे नाही तर तिथे जाणणारे कोण?
 हे कुठले जाणणारे
 पोपटांचे थवे तुझा स्वच्छंदानंदरस
 भोगणारे गुहेश्वरा!

(13)

तुमचं तेज पाहावं म्हणून पुष्कळवेळा
 शतकोटी सूर्य उगवल्यासारखं वाटतं मला
 विद्युल्लतेची संध्याकाळ झाल्यावर,
 मूळ वर उचलून पाहिल्यासारखं झालं
 गुहेश्वरा, तू ज्योतिर्लिंग झाल्यावर,
 द्यावया उपमा बघ समर्थ न.

(14)

तीन भिंतीवरी चित्र रेखिले होते;
 पहिल्या भिंतीवरील चित्र चित्रासारखेच होते;
 दुसऱ्या भिंतीवरील चित्र जा-ये करित होते;
 तिसऱ्या भिंतीवरील चित्र गेले परत न आले
 गुहेश्वरा, तुमचा शरण त्रिविधांपलीकडे जिथे तिथे तिथे.

30. चेन्नबसवण्ण

पाताळातील अर्घ्योदक दोरावाचून शेंदता येईल?
 पायऱ्यांचा आधार नसतानाही?
 शब्दसोपान बांधून चालवलं पुरातनांनी,
 देवलोकाची वाट पाहा
 मर्त्यांच्या मनाचा मलिनपणा घालविण्यासाठी,
 गीत-कथांची ज्योती प्रज्वलित केली,
 कूडलचेन्नसंगाच्या शरणांनी.

वचनकार - चरित्रपर टिपणे

'अंकित नाम' : 'वचन मुद्रा'

अंकित म्हणजे खूण, चिन्ह, स्वाक्षरी. प्रत्येक वचनकाराने आपले वैशिष्ट्य राखण्यासाठी अथवा हे वचन आपले आहे हे वाचकांना समजण्यासाठी प्रत्येक वचनात अंकित नामाचा उपयोग केला. हे अंकित नाम सर्वसामान्यपणे काव्याच्या शेवटच्या ओळीत आढळते. उदाहरणार्थ, 'कूडलसंगमदेव' हे अंकित असलेले कोणतेही वचन मिळाले तर ते बसवण्याचे वचन म्हणून अतिशय सुलभपणे ओळखावे. त्याप्रमाणेच 'चेन्नमल्लिकार्जुन' हे अंकित अक्कमहादेवीचे वचन म्हणून आपली ओळख सांगते. असे प्रत्येक वचनात येणारे अंकित नाम वचनकाराची ओळख सुचविते.

सर्वसामान्यपणे अंकित नाम हे त्या त्या वचनकाराच्या इष्टदेवतेचे नाव सांगते. जरी ही नावे भिन्न भिन्न दिसली तरी 'नावे अनेक, देव एकच' या परिकल्पनेच्या व्याप्तीत सामावतात. काही वचनकार आपल्या नावाचाच अंकित नाम म्हणून उपयोग करतात. मुक्तायक्का नावाची वचनकर्ती आपला थोरला भाऊ 'अजगण्ण' याच्या नावाने आपल्या वचनांची खूण ठेवते.

1. गंगांबिका

अंकित : 'गंगाप्रिय कूडलसंग'

बसवण्यांची थोरली पत्नी, बलदेव मंत्र्याची कन्या. कल्याणमधील 'महामने' ('मोठे घर') मधील देखरेख ती पाहत होती. महामंत्र्याप्रमाणेच, बसवण एक संघटनेचा अग्रणीही असल्यामुळे त्यांच्याकडे येणाऱ्यांचे आगतस्वागत ती करित असे.

गंगांबिकेला सिद्धरस नावाचा मुलगा होता असे हरिहर सांगतो. त्या मुलाच्या मृत्यूनंतर गंगांबिकेच्या मनावर आघात झाला. हे दुःख तिच्या वचनांतून प्रत्ययास येते. तळहातावरील लिंगास तू मुलगा समज असे बसवण्यांनी तिला समजावून सांगितल्याचे तिच्या वचनांवरून आपल्याला दिसते.

कल्याणमधील दंगलीनंतर बसवण कूडलसंगमला निघाल्यावेळी गंगांबिकेने त्यांना पाठिंबा दिला. चेन्नबसवण, अक्कनागम्मा आदी शरणांसह उळ्वीकडे जाताना काद्रोळी गावात ती लिंगैक्य पावली. मुगुटखान हुबळीजवळ मलप्रभा नदीच्या काठावर बांधण्यात आलेली तिची समाधी आजही स्मारकाच्या स्वरूपात आपणांस पाहावयास मिळते.

2. गोगव्वा

अंकित : 'नास्तिनाथ'

शिवभक्तांना धूप अर्पण करण्याचे काम ती करित असे म्हणून 'धुपाची गोगव्वा' या नावाने ती प्रसिद्ध झाली. 'आत्म्याला लिंगभेद नाही' म्हणणाऱ्या जेडर दासिमय्याप्रमाणेच तिचे मत आहे.

हिचे जन्मस्थान केरळमधील अवलूर गाव. वैराग्य हिच्या स्वभावातच होते. शिवपूजेमध्ये तिला विशेष आसक्ती होती. ही वयात आल्यानंतर हिच्या विवाहाची चर्चा होत असताना ती शिवालयात जाऊन लपत असे. मुलीची इच्छा लक्षात घेऊन तिच्यावर कोणतीही जबरदस्ती न करता तिच्या मनाप्रमाणे तिला राहायला देत. रोज लिंगपूजेच्या आणि धूप अर्पण करण्याच्या कामात ती दंग असे. हिची सत्वपरीक्षा घ्यावी असे ईश्वराला वाटले. सुंदर पुरुषाच्या वेषात येऊन, 'तू माझ्याशी लग्न कर' असा आग्रह त्याने केला. पण ती त्याला बधली नाही. तिची ही निष्ठा पाहून ईश्वर प्रसन्न झाला. शिवाने धुपाचा कायक अनुग्रहित केला. एकदा स्वामी चेरमा कैलासाची वाट हुडकत चालला असता त्याला गोगव्वाचेच धुपाच्या धुराने वाट दाखविली.

3. नागलांबिका

अंकित : 'बसवप्रिय चेन्नसंगय्य'

अक्कनागायि, नागायि, अक्कनागिती, अक्कनागलांबिकेयम्मा, नागलदेवी, नागलांबिके इत्यादी नावांनी संबोधिली जाणारी चेन्नबसवण्यांची आई, बसवण्यांची बहीण अक्कनागम्मा वचनसाहित्यातील एक प्रमुख महिला. चेन्नबसवण्यांची आई असण्याखेरीज, बसवण्यांच्या जीवनात त्यांना सावलीसारखी अनुसरून त्यांच्याशी एकरूप झालेली ती महान चेतना. शिवशरणांनी चालवलेले कल्याणमधील आंदोलन, संघटितपणे आणि व्यापकपणे पसरविण्याच्या त्या काळात, सर्व शरणसमूहाची बहीण आणि आई बनून, तिने पुढे नेले. बहुधा, बसवण्यांची थोरली बहीण म्हणून गौरवाने आणि प्रेमाने 'अक्क' हे विशेषण लावून 'अक्कनागम्मा' असे तिला संबोधिले गेले असावे. महादेवीला 'अक्कमहादेवी' म्हटल्याप्रमाणे. सिंगीराजाने आपल्या 'अमलबसवराज-चरित्रे' अथवा 'सिंगीराजपुराण' या ग्रंथामध्ये नागाबाईच्या पतीचे नाव 'शिवस्वामी' असे उल्लेखिले आहे. नागलांबिका तिच्या आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत बसवण्यांबरोबर होती.

तिच्या वचनांत बसवण्यांविषयीचा तिचा आदर, मनस्वी प्रेमभाव, अभिमान उमटला आहे. बसवण लिंगैक्य पावल्यावर नागलांबिका अतिशय दुःखी झाली. तिच्या वचनांत मनोमनीचे ते दुःख हृदयद्रावक रीतीने व्यक्त झाले आहे. कल्याणमधील दंगलीनंतर शरणपरिवाराचे नेतृत्व करून ती उळवी-परिसरात लिंगैक्य पावली.

4. काळव्वा

अंकित : 'उरिलिंगपेड्डीगळरस'

काळव्वा ही उरिलिंगपेड्डी या सुप्रसिद्ध शरणाची पत्नी. उरिलिंगपेड्डी हा मुळात दलित होता. उरिलिंगदेवाकडून दीक्षा घेतल्यानंतर तो शिवशरण झाला. उरिलिंगदेवानंतर त्या पीठावर पीठाधिकारी झाला. बाराव्या शतकातील बसवादी शिवशरणांच्या जात्यतीत मनोभावाची ही खूण आहे. सुरुवातीला अत्यंत सामान्य असणारा हा उरिलिंगदेवाकडून दीक्षा मिळाल्यानंतर स्वतःच्या परिश्रमाने ज्ञानी होऊन सर्वांच्या गौरवाला पात्र ठरला. याच्या वचनांत संस्कृत श्लोकांचे फार मोठ्या प्रमाणात संदर्भ आहेत, ही विशेष लक्षणीय बाब होय.

सामाजिक स्तरात असलेल्या उच्चनीचभावावर काळव्वा परखडपणाने टीका करित असे. तिच्या वचनांत अढळ शब्दशैली आहे. परंपरेने दलिताना वागवलेल्या कडवट रीतीमुळे ब्राह्मणांचा तिला फार राग येत असे. ती निष्ठुर स्वभावाची असल्यामुळे लपवाछपवी न करता दुष्ट जंगमांना 'चोरी करून खाणारे' असा बोल लावते.

5. मादार धूळय्य

अंकित : 'कामधूमधुळेश्वर'

वहाणा शिवण्याचा आपला व्यवसाय करणारा हा शरण. जन्मतःच अंत्यज असला तरी आपण करित असलेल्या व्यवसायाबद्दल त्याला खूप निष्ठा होती. तो आपल्या कामात दंग झालेला असताना प्रत्यक्ष शिव त्याच्यापुढे उभा राहिला. त्यावेळी, "तू इथे कां आलास? तुझ्या भक्तांकडे जा, त्यांना मुक्ती दे, रजतगिरीवर जा. कामधूम-धुळेश्वराच्या कृपेने तूच जग" असे सांगून शिवाची कृपा आपल्याला नको असे तो म्हणाला.

त्याच्या 102 वचनांत सौंदर्य, विषय व विश्वास प्रकट झाल्यामुळे अस्पृश्यांमधील ही एक अद्भुत प्रतिभा मानली जाते.

6. मादार चेन्नय्य

अंकित : 'अरि निजात्परामामन'

पादत्राणे बनविणे हा याचा उद्योग (कायक) होता. मुळात अस्पृश्य असलेला हा दीक्षेमुळे शिवशरणांच्या संघटनाकक्षेत आला. याच्या वचनांत त्याच्या 'वृत्ती'चा तपशील आहे. हा बसवण्यांहून वडीलधारा होता. बसवपूर्व वचनकारांतील हा एक.

नीच आणि श्रेष्ठ ही दोन कुळे नाहीत. अठरापगड जाती म्हणजे कुळ नव्हे. ब्रह्म न जाणणारा ब्राह्मण नव्हे. सप्तर्षी हे जन्मतः अकुलीन होते. परंतु ज्ञान आणि सदाचार यांच्यामुळे त्यांना उत्तम गणले गेले. खोटेपणाने चालणाऱ्यांचे आणि स्वतःला श्रेष्ठ समजणाऱ्यांचे त्याने स्व-कालविरोधी विडंबन केले.

चेन्नय्याच्या विश्वासानुसार, आचार हेच कुळ. अनाचार हेच अकुलीनत्व.

हरिहराने (इ.स. 1220) 'महार चत्रयन माहात्म्ये' ही कृती रचली.

हरिहराच्या मते, चेत्रय्य हा कांचीपूरच्या कंकाळ चोळ राजाच्या पदरी घोड्यांना गवत आणून चारण्याचा उद्योग करित होता. शिवाला नित्य आंबील अर्पण करण्याचा त्याचा नेम होता. एकदा चेत्रय्याने शिवापुढे ठेवलेली आंबील शिवाने मिटक्या मारीत खाल्ली आणि तो तृप्त झाला. चोळराजाने वाढलेल्या मिष्टान्नाचा त्याने स्वीकार केला नाही. चोळराजाला आपल्या भक्तीमध्ये कमतरता राहून गेली असे वाटून तो प्राणत्याग करायला निघाला, तेव्हा शिवाने चेत्रय्याच्या घरी आंबील खाल्ल्याचे राजाला सांगितले. शिवाला प्रसन्न केलेल्या त्या महाभक्ताच्या दर्शनासाठी चोळराजा अनवाणी चालत चेत्रय्याच्या झोपडीत गेला आणि त्याने त्याला नमस्कार केला.

7. सत्यक्का

अंकित : 'शंभू जक्केश्वर'

केर काढायचा तिचा उद्योग होता. रस्त्यावर एखादे वस्त्र वा सोने पडले तरी ती त्याला शिवत नसे. हातचे न राखणारी तिची भाषा होती. 'भ्रमराप्रमाणे (चंचल मनाने) जर मी परद्रव्यावर आशा ठेवली तर त्याच क्षणी मला नरकात बुडव! तुम्ही घातलेली भिक्षा मी मान्य करीन!' असे ती म्हणत असे. आत्म्याला लिंगभेद नाही, अशी जेडर दासिमय्याप्रमाणे तिची तत्त्वप्रणाली होती.

8. लिंगम्मा

अंकित : 'अप्यण्णप्रिय चेत्रबसवण्ण'

बसवण्णांची समकालीन, हडपद (नाभिक) अप्यण्णा यांची धर्मपत्नी. हिची अनेक वचने आध्यात्मिक अर्थवलयत विहरत असल्याने, अधिक ज्ञानी महिला म्हणून दृष्टीत भरते. आपल्या देहात असणाऱ्या परमात्म्याला निवडण्यासाठी चित्त हे असे असावे : 'पाण्यातील सूर्याच्या प्रतिबिंबाप्रमाणे असावे; निरभ्र चंद्राप्रमाणे असावे; स्वच्छ चकाकणाऱ्या आरशाप्रमाणे असावे; या प्रकारे चित्त शुद्ध नसेल तर त्या परमात्म्याचे स्थान दिसणे शक्य नाही, असे तिचे सांगणे.

9. मोळिगे महादेवी

अंकित : एन्नम्मप्रिय निष्कळंक मल्लिकार्जुन

बसवण्णांचे समकालीन असलेल्या मोळिगे मारय्यांची ही धर्मपत्नी. वीरशैव काव्यानुसार हे दाम्पत्य महादेव-गंगादेवी नावाचे राजदाम्पत्य होते. बसवण्णांची थोरवी ऐकून ते कल्याणला आले. बसवण्णांनी त्यांचे 'मारय्य-महादेवी' असे नामकरण केले. मारय्याला मोळी विकण्याचा कायक देण्यात आला. मारय्याला कैलासाला जायची इच्छा झाली. यावेळी ज्ञानी असलेली महादेवी त्यालाही काही उपदेश करते.

10. नीलममा

अंकित : 'संगम्य'

नीलांबिका, नीललोचना या नावांनीही ही प्रसिद्ध झाली. ही बसवेश्वरांची दुसरी पत्नी. हिला 'बालसंगम्य' नावाचा मुलगा होता आणि तो अकाली मृत्यू पावला असे दिसते. पतीला योग्य सल्ला, मार्गदर्शन देऊन 'महामने'च्या कार्यात तिने मदत केली.

तिची उक्ती तिच्या थोर अनुभवाची प्रचीती दाखवते. तिच्या वचनांत बसवण्यांची स्तुती आणि विरहभावना मनोज्ञपणे चित्रित झाल्या आहेत. तिचे लिंगैक्य तंगडी या गावी झाले असा प्रवाद आहे.

11. बोंतादेवी

अंकित : 'बिडाडि'

ही काश्मीर देशातल्या मांडण्यपूरची राजकुमारी होती, हे वीरशैव पुराणावरून आणि काव्यावरून कळते. मूळ नाव 'निजदेवी.' तिचा बालपणापासूनच वैराग्याकडे कल असल्यामुळे सुखोपभोग, वस्त्रे-प्रावरणे यांचा त्याग करून ती कल्याणला आली.

वाटेत एका सुंदर युवकाचा वेष धारण करून शिव तिच्याजवळ आला आणि 'तू माझ्याशी लग्न कर' असा तिला आग्रह करू लागला. तथापि त्याचे सत्य स्वरूप कळून आल्यामुळे बोंतादेवीने त्याला विचारले, "कामवैरी असलेल्या तुझ्याशी मी कसे लग्न करू?" त्यानंतर आणखी एकदा व्यापाऱ्याच्या वेषात येऊन शिवाने तिला परत लग्नाचा आग्रह केला. "तुला दोन बायका व तीन मुले आहेत. तुझ्याशी मी लग्न करणे योग्य आहे का?" असे तिने विचारले.

तिच्यावर प्रसन्न झालेल्या शिवाने तिला गोणपाट दिला आणि 'हा तू पांघरून जा', असे म्हटले. तेव्हापासून तिचे नाव 'बोंतादेवी' असे पडले.

कल्याणमधील दंगलीनंतर शरणशरणी यांची वाताहत झाल्यावर अखेरपर्यंत तेथेच राहून बोंतादेवीने शेवटचा श्वास सोडला.

12. आय्दविक लक्कम्मा

अंकित : 'मारय्यप्रिय अमरेश्वर'

बसवण्यांचा समकालीन शिवशरण आय्दविक मारय्याची ही धर्मपत्नी. हे दाम्पत्य रायचूर जिल्ह्यातील लिंगसूर तालुक्यातील अमरेश्वर गावातले होते हे विशेष. एक कुष्ठरोगी ब्राह्मण यांच्या न्हाणीतील सांडपाण्यात पडून रोगमुक्त झाल्याचा चमत्कार यांच्या जीवनकथेला जोडलेला आहे.

13. कदिरे रेम्मव्वा

अंकित : 'गुम्मेश्वर'

ही चरख्यावर सूत काढण्याचा व्यवसाय करित होती. व्रतनिष्ठा हेच तिच्या जीवनाचे मूल्य होते.

14. अमुगे रायम्मा

अंकित : 'अमुगेश्वर'

हिला 'वरदानी अम्मा' असेही आणखी एक नाव आहे. हिचा पती विणकर अमुगे देवय्य. सोत्रलिंगे (आजचे सोलापूर) मध्ये हे राहणारे. यांना मल्लिनाथाच्या उत्सवासाठी भात कांडायला सिद्धरामाने सांगितले. लिंगविरहित 'भवी'ची सेवा करणार नाही असे म्हणून ते काम नाकारून ते गावच सोडून निघाले. आपल्याजवळच्या वस्तूंचे एक गाठोडे मल्लिनाथाकडून वाहून घेऊन ते बाहेर पडले. हे समजल्यावर आपण शरणांबरोबर अनुचित वागलो असा पश्चात्ताप होऊन सिद्धरामाने त्यांना परत फिरण्याची विनंती केली. ती न मानता ते कल्याणला येऊन, तेथे काही काळ राहून, नंतर पुळजे नावाच्या गावी येऊन ऐक्य पावले. अमुगे रायम्माही बंडखोर. तिच्या वचनांत सामाजिक विडंबन तीक्ष्णपणे आले आहे. विरक्त-विरक्ती यासंबंधी तिची मते, टीकात्मक आणि मर्मभेदक असून नित्याच्या बोलण्यातील आहेत. विडंबन हा रायम्माच्या वचनांचा मूळ गाभा आहे. सामाजिक स्तरावरील परस्परविरोधाना प्रश्न विचारणारी, टीका करणारी, विडंबन करणारी तिची भाषा ऐकल्यावर ती एक वैचारिक मनोवृत्तीची, दृढ मनाची अप्रूप स्त्री असल्याचे दिसून येते. वचनकर्तीच्या मध्ये अप्रूप असे तिचे व्यक्तिमत्त्व होते.

15. तुरुगाही रामण्ण

अंकित : 'गोपतीनाथ विश्वेश्वरलिंग'

गुरांना चारायचे आणि राखायचे काम ('कायक') हा करीत होता. कल्याणमधील दंगलीनंतर बसवण्ण कूडलसंगमाला, चेन्नबसवण्ण उळवीला, प्रभुदेव आणि अक्कमहादेवी कदलीला, तर बाकी काही शरण आपल्या मनाला वाटेल तेथे गेले असा ऐतिहासिक तपशील हा सांगतो.

16. दसरय्य

अंकित : 'दसवेश्वरलिंग'

हा रामगोंदे गावचा. शिवपूजेला फुले तोडून आणताना 'अय्यो, मी दुखावलो' असा वेदनापूर्ण ध्वनी याने ऐकला. तेव्हापासून झाडाची उमलून पडलेली फुले तो पूजेसाठी वापरू लागला.

17. नगेय मारितंदे

अंकित : 'आतुरवैरी मारेश्वर'

हा जानपद कलावंत आपल्या बोलण्याने लोकांना हसवीत असे.

18. बहुरूपी चौडय्य

अंकित : 'रेकण्णप्रिय नागिनाथ'

हा जानपद कलावंत होता. तऱ्हेतऱ्हेची सांगे घेऊन तो लोकांचे मनोरंजन करीत असे. त्या मनोरंजनाच्या पैशांत तो 'दासोह' चालवीत होता.

19. जेडर दासिमय्य

अंकित : 'रामनाथ'

बसवण्यांच्या आधी असलेला हा शिवशरण. वस्त्रे विणण्याचा त्याचा 'कायक' होता. सध्या आद्य वचनकार म्हणून गणलेला आहे. बसवण्यांवर त्याचा चांगला प्रभाव पडला होता. देवर दासिमय्य आणि जेडर दासिमय्य भिन्न व्यक्ती असून त्यांचा व्यवसायही भिन्न होता. जेडर दासिमय्याच्या वचनांमध्ये त्याच्या व्यवसायाचे तपशील आहेत. शिवाने त्याच्या भक्तीची सत्त्वपरीक्षा करण्यासाठी वर्षांतर करून त्याने दिलेल्या वस्त्राच्या चिंध्याचिंध्या केल्या. पण दासिमय्याचे मन जराही विचलित झाले नाही हे पाहून शिव प्रसन्न झाला. त्याने शिवाकडून तिसरा डोळा मागून घेतला. तो मिळाल्यावर दासिमय्याला गर्व झाला. तेव्हा शंकराने दासिमय्याचे गर्वहरण केले. ही कथा शंकर दासिमय्याच्या पुराणात सापडते.

याची वचने त्रिपदीची आठवण करून देणारी आहेत. भावपूर्ण असलेली दासिमय्याची वचने जरी आकाराने लहान असली तरी ती महान अर्थ सांगणारी आहेत. समाजातील गरिबी माणसाला खोटे बोलायला लावते, असे त्याचे सांगणे होते. त्यासाठी त्याने आपल्या एका कवनात 'देवा, तू मनुष्य बनून ये; तुला भुकेचा अनुभव येईल!' असे देवालाच सुनावले आहे. अस्पृश्यतेबद्दल त्याने परखड विचार मांडले आहेत.

'उत्तमांची पाणी काढण्याची विहीर कशी?' तर तिला हाड बांधले जाते. उत्तमाच्या तोंडातही हाडे आहेत. ते तोंड जेव्हा वाईट विचार बोलू लागते तेव्हा अस्पृश्याच्या विहिरीपेक्षाही वाईट असते.'

स्त्री-पुरुष ओळखण्याकरिता काही दैहिक चिन्हे आहेत. त्याखेरीज त्यांच्यांत काही भेद नाही. या दोन्ही शरीरांत असणारा आत्मा एकच आहे, असे सांगून कोष्टी दासिमय्यांनी समानतेची कल्पना आठशे वर्षांपूर्वी मांडली. आपल्यापूर्वीच्या माणिक्यवासगार या तमिळनाडूतील शिवभक्ताचा उल्लेख त्याच्या एका वचनात आढळतो. तसेच आधीच्या मादार चेन्नय्य, केंभावीचा भोगण्ण, कुंभार गुंडव्वा यांचेही तो स्मरण करतो. वचनांना याने 'सुळुनुडी' म्हटले. शिवशरणांच्या अनुभावाच्या उत्ती म्हणजे आद्यवचनेच होत.

20. अंबिगर चौडय्य

अंकित : 'अंबिग चौडय्य

हा व्यवसायाने नावाडी. हा बसवण्यांचा समकालीन. लिंगदीक्षा घेतल्यानंतर

याच्या जीवनात मोठा बदल झाला. आपल्या व्यवसायाचा त्याला कधी कमीपणा वाटला नाही. याउलट त्याला त्याचा मोठा अभिमान होता. आपण तळागाळातून आलो ही भावना त्याच्या मनात कुठेतरी कोपण्यात असूनही तो स्वाभिमानी होता. "अंबिग, अंबिग" म्हणून जरी तुम्ही मला हिणविले तरी, विश्वास ठेवलात तर एकाच वल्ह्यात पैलतीरावर मी नेईन." या त्याच्या बोलण्यातील पूर्वार्थात आपल्याला तुच्छ मानणाऱ्या समाजाविषयीचे शल्य आहे. तर, उत्तरार्थात उच्चवर्गीयांना सूचकतेने चपखल उत्तर दिले आहे. चौडय्य हा वचनकारांमध्ये अत्यंत निष्ठुर बोलणारा. समाजव्यवस्थेत त्रुटी आणि दोष पाहिल्यावर, आचरणातील दुष्टपीपणा दिसल्यावर, उच्चवर्गीयांनी केलेले शोषण पाहिल्यावर, हा गर्जायच. तेव्हा त्याची भाषा क्रूर होते; जीभ आसूड बनते. खराखुरा बंडखोर होऊन सामाजिक-धार्मिक चळवळ यशस्वी करण्यासाठी त्याने आपल्या चिंतनशीलतेचा अर्थपूर्ण उपयोग केला.

21. गजेश मसणय्य

अंकित : 'महालिंग गजेश्वर'

हा महाराष्ट्रातील सोलापूर जिल्ह्यातील अक्कलकोटनजीकच्या करजगी गावचा. त्याने इष्टदेवाला आपला पती आणि स्वतःला सती मानून, त्या मधुरभावाच्या भूमिकेतून वचने रचली. प्रियकराविषयी गहिरी तशीच निष्ठापूर्ण प्रीती, प्रियकराच्या ताटातुटीमुळे होणारी प्रेयसीच्या मनाची तळमळ, कातर विरहावस्थेमधील स्वप्न-जागृतीमधील मनाच्या सुप्तभावनांची अभिव्यक्ती आणि भाषा किती मधुर होऊ शकते, तरल होऊ शकते, उद्दीपक बनते हे येथे दिसते.

22. उरिलिंगदेव

अंकित : 'उरिलिंगदेव'

हा महाराष्ट्रातील औसा गावचा. हा सतिपती - भावाची सुंदर वचने लिहिणारा वचनकार. याचा शिष्य खालच्या वर्गातील उरिलिंगपेदी. याला लिंगदीक्षा मिळाली होती. याला योग्य शिक्षण देऊन उरिलिंगपेदीने श्रेष्ठ ज्ञानी बनवले आणि आपल्या मठाचा उत्तराधिकारी केले. बसवादिशरणांचे वर्णाश्रमविरोधी असणारे धोरण कार्यवाहीत आल्याचे हे उज्ज्वल उदाहरण आहे.

23. सिद्धरामय्य (इ. स. 1150)

आपण अडुसष्ट हजार वचने लिहिल्याचा दावा सिद्धराम करतात. त्यांतील केवळ 1379 उपलब्ध आहेत. अंधरूढी आणि जाती व लिंग यांबद्दलचा भेदभाव नाकारून आणि वैयक्तिक अनुभवांद्वारा होणाऱ्या साक्षात्कारावर भर देऊन त्याने अन्य वचनकारांचा जगाविषयीचा दृष्टिकोन आपलाही मानला आहे. त्याच्यावर बसवण्यांच्या वचनांचा खोल ठसा दिसून येतो. दैनंदिन जीवनाच्या विविध दालनातून तोही रूपके उसनी घेतो. वचनांखेरीज, त्याने कित्येक भक्तिरचना 'त्रिपदी'मध्ये केल्या आहेत.

24. अग्गवणी हंपय्य

अंकित : 'हंपिय विरूप'

अंगवाणी होत्रय्याहून हा भिन्न आहे. पवित्र पाणी वाहून आणून भक्तांना पुरविणे हे याचे काम. त्यापासून येणाऱ्या पैशात हा दासोह करित असे. एकदा पाणी न मिळाल्याने त्याने घरातील भांडी विकली आणि उंच डोंगरावरील झऱ्याचे पाझरणारे पाणी पाट खणून आणले आणि दासोह पुढे चालविला. याच्या 'कायक' निष्ठेवर प्रसन्न झालेल्या शिवाने त्याला 'गण' ही पदवी दिली.

25. आदय्य

अंकित : 'सौराष्ट्र सोमेश्वरा'

सौराष्ट्रातील असलेला हा व्यापाराच्या निमित्ताने पुलिगेरी (लक्ष्मेश्वर) येथे आला. जैनधर्मीय पद्मावतीशी त्याने विवाह केला. एकदा सासऱ्याबरोबर वाद घालताना सौराष्ट्र सोमेश्वराला पुलिगेरीला आणण्याची आणि 'सुरहोत्रे' बस्तीमध्ये स्थापण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली. त्याप्रमाणे प्रतिष्ठापना केलेला तो कट्टर शिवभक्त होता. वचनांशिवाय त्याने 'स्वरवचने' लिहिली आहेत.

26. कन्नद मारितंदे

अंकित : 'मदनवैरी मारेश्वरा'

हा बसवण्यांचा समकालीन. शिवभक्त नसणाऱ्यांच्या घरावर दरोडा घालणे हे याचे व्रत (कायक) होते.

27. बसवण्ण (इ. स. 1150)

बसवण्णा यांच्याइतकच, एक अत्यंत उत्कट व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या काव्यात प्रवेश करते. त्यांच्या घटनासंपन्न आयुष्याच्या संदर्भाबाहेर त्यांच्या काव्याबाबत बोलणे सोपे नाही. जातिभेद आणि लिंगभेद करणाऱ्या आणि अमानुष सामाजिक प्रथांविरुद्ध; राजे, पुरोहित आणि व्यापारीवर्गांच्या भ्रष्टाचारप्राप्त संपत्तीच्या बळावरील आर्थिक दुर्व्यवस्थांविरुद्ध; श्रमिक जाती आणि अस्पृश्य या बहुसंख्यांना पशुकोटीत लोटणाऱ्या सनातन दास्याविरुद्ध; फक्त मूठभर भाग्यवंतांना खुली असलेल्या रूढिग्रस्त मंदिरकेंद्रित आध्यात्मिकतेविरुद्ध, करुणारहित ज्ञान आणि अंधश्रद्धांवर आरूढ झालेले अज्ञान यांविरुद्ध चाललेल्या निर्भय सामाजिक-धार्मिक संघर्षात त्यांचे आयुष्य ही मुख्य प्रेरणा बनली. आपल्याला दिसलेल्या आणि जाणवलेल्या दुर्दम्य शक्तीला घुसमटवणाऱ्या सर्व नियमांविरुद्ध आणि रूढींविरुद्ध कवी या नात्याने बसवण्णांनी लढत दिली. बसवण्णांत हे अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहे.

या रोमहर्षक नाट्यात बसवण्ण हा एकमेव नट नसला तरी, 'नेता'-अभिनेता होता. त्यांच्या आकांक्षा आणि आदर्श त्या युगातील ताणतणाव आणि सत्त्वपरीक्षा यांचे

प्रतिध्वनी त्यांच्या वचनात उमटले आहेत. ते नुसते संत नव्हते, तर या जगातला माणूसही होते. शब्द आणि वाक्प्रयोग यांच्या सूक्ष्म छटांबाबत ते संवेदनशील होते. म्हणूनच त्यांची रूपकसृष्टी सर्वसमावेशक आहे. कधी प्रशांत, कधी वादळी. परंतु सखोल भक्तीची नेहमीच डूब मिळालेली त्यांची वचने मानवी भावनांचे आणि अनुभवांचे विश्व व्यापून टाकतात. रूपकांच्या सामर्थ्याबाबत कालिदासाबरोबर त्यांची तुलना केली गेली आहे. परंतु बसवण्यांची रूपके कितीतरी अधिक विविधता दाखवतात. म्हणून हे केवळ अर्धसत्य आहे. अधिक उत्कट, अधिक प्रगल्भ, अधिक समाजाभिमुख अन्य कवी त्या काळात होते. परंतु त्यांपैकी कोणाजवळ त्यांच्यासारखी बहुमुखी आकलनशक्ती नव्हती. कदाचित त्यामुळेच त्यांना त्यांच्या भाषेतील एक अत्यंत लाडका कवी बनवले. भले, त्यांचे काव्य त्यांची आध्यात्मिकता आणि सामाजिक बांधीलकी यांचे 'उप'-फल असो.

28. अक्कमहादेवी (इ. स. 1150)

बसवण्यांच्या वचनांचा महाकाव्यात्म विस्तार आणि अक्कमहादेवीच्या वचनांचा गीतात्म अथांगपणा हा भेद पाहता येईल. तिच्या काव्यातील वैयक्तिक उत्कटता गूढानुभूतीच्या उज्वलतेहून वेगळी करण्यासारखी नाही. त्यांतून व्यक्त होणाऱ्या विविध भावावस्था, भावना, अनुभव आणि 'प्रसंग' 'विरहानंतरच्या चेत्रमल्लिकार्जुनाशी समरस होण्याचा आनंद' हा एकच एक सूर लावतात. दैवीप्रेमात उन्नत झालेल्या कुणाचा तरी ध्वनी तिची भाषा भारून टाकतो. लल्लेश्वरी, मीरा आणि अंडाळ यांच्यासारख्या अन्य संतकवयित्रींच्या काव्यांशी तुलना करण्याजोगे तिचे काव्य आहे. चेत्रमल्लिकार्जुनाने व्यापून टाकल्याप्रमाणे तिला दिसणाऱ्या निसर्गातून तिची बहुतेक रूपके येतात. आपल्या प्रियकराच्या अदृष्ट चेहऱ्याच्या तिच्या शोधात, तिला अनेक अडथळे आले. त्यांतील काही अडथळे कामांध पुरुषांनी आणले होते. स्त्रीदेहाचे किळसवाणे चित्र रेखाटून तिच्या देहाला भुललेल्या कोणा एकाला समाजावण्याचा प्रयत्न ती करते. केवळ स्त्रीच्याच नव्हे, तर 'पुरुषांच्या रूपात माया पाहणारी ती सर्वप्रथम भक्त-कवयित्री आहे. तिच्या वचनांचा एक गट चेत्रमल्लिकार्जुनाशी झालेल्या विवाहाचा परमानंद शब्दबद्ध करतो.

वचनांखेरीज, अक्कमहादेवीने 'मंत्रगौप्य' आणि 'योगांगत्रिविदि' ही लघुप्रकरणे लिहिली आहेत. दुसऱ्यात, आध्यात्मिक प्रबोधनाच्या विविध अवस्था गूढभाषेत वर्णिलेल्या आहेत. इतर शरणांप्रमाणे, तिने संख्येने थोडीच 'गीते' रचली आहेत. त्यांतील अत्यंत प्रसिद्ध असे गीत 'नावाड्या, माझा तुजवर विश्वास' या शीर्षकाचे आहे.

29. अल्लमप्रभू (इ.स. 1150)

जर बसवण्या वचनकार कवीत सर्वांत प्रिय वाटणारा आहे आणि अक्का ही सर्वांत मोहक आहे, तर अल्लम हा सर्वांत गूढ आहे. तो नेहमीची भाषा बोलतो असे नाही. काही वेळा तो टवटवीत साधा असतो आणि हा साधेपणासुद्धा केवळ वरपांगी असतो. काव्यातील गूढगुंजनाच्या परमोत्कर्ष बिंदूवर, वेळोवेळी अल्लमाची वचने भाषेचा

अपुरेपणा दाखवितात.

सह-गूढानुभवी मुक्तायक्काला अल्लमप्रभू म्हणतात. म्हणून अल्लम भाषेच्या विरोधात भाषा वापरतो. प्रतीकांविरोद्ध प्रतीके वापरतो. याची परिणती स्वतःवरच उलटणाऱ्या, स्वतःलाच खाणाऱ्या विचित्र शब्दावस्थेत होते. त्यामुळे 'मी' आणि 'तू' पलीकडील 'तो' (च)शी समोरासमोर गाठ पडते. 'बेडगु' / 'कूट' रचनेसाठी तो अंतर्विरोध आणि व्युत्क्रम यांच्या भाषेचा आश्रय घेतो.

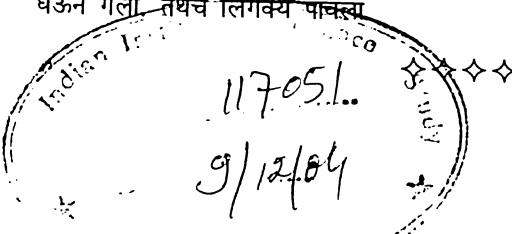
त्याच्या वचनांची निर्मिती मुख्यतः त्याच्या 'जंगम'-- म्हणजे, विशेषतः शुचिर्भूत योग्याच्या - आयुष्यात झालेली दिसते. अल्लमाचा आध्यात्मिक अधिकार आणि प्रामाण्य यांचा स्वीकार शरण समाजात जवळजवळ सार्वत्रिक होता. त्यामुळेच त्यांनी त्याला 'अनुभव-मंटपा'चा धुरीण म्हणून निवडले होते. नंतर 'कदली' (बना)मध्ये अल्लमाने लिंगैक्य साधले.

बहुतेक भक्त आणि गूढवादी कवी नाम-रूपांच्या जंजाळात गुरफटतात. अल्लम नेहमीच या पलीकडेचे पाहतो. प्रतीकांना चिकटून राहणाऱ्यांवर तो असा घसरतो. उदा. अल्लम - त्याची प्रथा, रूढी आणि आचार, शरणांचेसुद्धा, -- कमालीचे कठोर असू शकतात. पण ते पंथीयतेतून नव्हे, सामाजिक बांधीलकीतूनसुद्धा नव्हे, तर विशुद्ध आध्यात्मिक असे झरे असतात. नंतरच्या शतकातील एका समग्र भाष्य-परंपरेला स्फूर्ती देणारी त्याची 'कूट' वचने हीच हिऱ्यासारखी कठीण पण चमकणारी आहेत. अल्लमाच्या भावोत्कट उद्गारांची डोळे दिपविणारी निरभ्रता वचन-काव्यात किंवा अन्यत्र अजोड आहे. जर बसवण्यांच्या प्रतिमा समाजाच्या आणि अक्काच्या निसर्गाच्या मुळांत रुजलेल्या असतील तर अल्लमाच्या प्रतिमा त्याहून खोलवरच्या आदिबंधात्मक बीजांतून अंकुरतात. अल्लमाच्या कृतीतून एक प्रकारचा चकित-भाव थेट थरात असतो. त्याचे अर्थ आपल्याला नेहमी चकवीत असतात. पण त्याच्या प्रतिमा आपल्याला झपाटत असतात. जपानी 'झेन' संप्रदायातील 'कोन्स' उखाण्यांप्रमाणे, अल्लमाची वचने आपल्याला सुख-कोशातून हादरे देत बाहेर काढतात आणि आपल्याला मानवनिर्मित भाषा, प्रतिमा आणि अमूर्त संकल्पना यांच्या पलीकडे नेतात. अल्लमाची वचने झळझळीत प्रभेत न्हात उभी राहतात.

30. चेन्नबसवण

अंकित : 'कूडल चेन्नसंगमदेव'

बसवण्यांची बहीण नागलांबिका अथवा अक्कनागाबायी हिचा हा मुलगा. श्रेष्ठ ज्ञानी आणि अनुभवी. वीरशैव धर्माला तात्त्विक अधिष्ठान देणारा महानुभावी. परिणत ज्ञानी, षट्स्थलचक्रवर्ती अशी अगाध कीर्ती असलेला हा समकालीन लहानथोर शरणांच्या गौरवाला आणि आदराला पात्र ठरला. कल्याणमधील दंगलीनंतर तो शरणांना उळ्वीकडे घेऊन गेला. तेथेच लिंगैक्य पावला.

बाराव्या शतकातील वीरशैव आंदोलन आणि 'वचन' साहित्य हे कर्नाटक आणि कन्नड साहित्य - संस्कृती यांचे केवळ झगझगीत भूषण नव्हे तर तो प्राणप्रिय मानबिंदू आहे.

काव्य आणि साक्षात्कार यांचा मनोज्ञ संगम असणाऱ्या निवडक वचनांचा हा मराठी अनुवाद विजया तेलंग यांनी केला आहे. मराठी - कन्नड भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांचा तौलनिक अभ्यास हे तेलंग यांचे विशेष अध्ययन 'क्षेत्र' आहे, 'रसतीर्थ'ही आहे.

विविध थरांतील स्त्री-पुरुष वचनकारांचे हे 'वचनामृत' मानवी जीवनाचा अर्थ आणि प्रयोजन यांच्याबरोबरच जगण्याचे बळ देईल. 'शिव'पूजक जीवन 'वीर' बनवील.

Veerashaiva Vachanamrut (Marathi), Rs.55/-

ISBN : 81-260-1004-5

Library

IIAS, Shimla

MR 891.481 44 T 235 V

00117051

22 भाषांमधून पुस्तके प्रकाशित करणारी साहित्य अकादेमी
जगातील सर्वात मोठी प्रकाशन संस्था

website:<http://www.sahitya-akademi.org>